

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnosti naroda BiH, dvopredmetni
studij

Iskazivanje moći u „Na rubu pameti“ M. Krleže

Završni magistarski rad

Studentica:

Nizama Memija

Mentor:

Prof. dr. Senahid Halilović

Sarajevo, 2022.

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet

Nizama Memija

vandredna studentica; 3206/2019

Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnosti naroda BiH, dvopredmetni
studij

Iskazivanje moći u „Na rubu pameti“ M. Krleže

Završni magistarski rad

Oblast: Sociolingvistika

Mentor: prof. dr. Senahid Halilović

Sarajevo, 2022.

Sadržaj

Uvod.....	1
O upotrebi jezika i moći.....	2
Diskurs	4
Književnoumjetničko djelo kao izvor iskazivanja moći	8
Jezik kao sredstvo stvaranja moći i kao sredstvo iskazivanja moći	10
Pitanja u funkciji sredstva za upotrebu moći.....	13
Iskazivanje moći prema prekidanju, ušutkivanju i opscenim riječima	18
Odnos semantike moćnih i onih koji nemaju moć.....	21
Govorni činovi u funkciji iskazivanja moći	37
Komisivi	37
Direktivi.....	38
Ekspresivi.....	42
Zaključak	45
Literatura	48

Uvod

Svakim danom sve više bivamo svjedoci društvene težnje ka moći. Moć pojedinca ili skupine unutar jednog društva je neminovna. Ta moć koju posjeduje pojedinac ili određena skupina unutar jedne društvene zajednice daje im nadmoć nad drugim pripadnicima te iste društvene zajednice. Iskazivanje moći povezano je s jezikom, jer je jezik posrednik prenošenja te moći kroz diskurs. U ovom radu govorit će se o iskazivanju moći putem diskursa i međusobnoj povezanosti diskursa i moći. U najvećoj mjeri, diskurs predstavlja sredstvo pomoću kojeg se vrši „nadigravanje“ među pojedincima, skupinama i u društvu općenito. Pored toga, moć se može iskazivati i putem fikcije. Književnoumjetnička djela su izvrstan primjer na kojem možemo vidjeti mnoštvo različitih načina na koje se može iskazati moć. Iako se, na prvi pogled, možda ne može uočiti kolika je spona između diskursa i moći, ukoliko počnemo istraživati malo detaljnije, uvidjet ćemo da je povezanost između njih velika. Moć jednostavno ne može funkcionirati bez diskursa, a diskurs ne može funkcionirati bez moći, jer se moć može izražavati putem diskursa, a diskurs dobija na vrijednosti onda kada ga upotrebljava neko ko ima određenu moć. O samom diskursu, moći, kao i njihovoj povezanosti govorit ćemo u narednim poglavljima ovog rada. Osvrnut ćemo se na mišljenja lingvиста (sociolingvиста) te vidjeti kako i na koji način oni vide iskazivanje moći u jeziku. Nakon toga, na odabranom književnoumjetničkom djelu, provest ćemo detaljnu analizu u vezi sa iskazivanjem moći. Nekada će moć biti uočljiva kroz same dijaloge i tada ćemo imati jasnu predstavu o tome ko je dominantni lik. S druge strane, nekada ćemo to zaključiti na osnovu mišljenja nekog lika, a nekada ćemo taj zaključak morati izvući iz konteksta. Nekada će okolnosti biti presudne za određivanje dominantnog govornika, ali i onog koji će biti pasivan. Isto tako, postojat će i one situacije u kojima će pasivni govornik preći u položaj dominantnog govornika, dok će onaj koji je bio dominantan, preći u pasivni položaj. Kroz različite primjere dobit ćemo uvid u povezanost diskursa i moći i ono što je najvažnije, pokazat ćemo da je vrlo malo ili čak nimalo onih situacija u kojima jedan od govornika nema dominantnu poziciju.

O upotrebi jezika i moći

Sociolingvisti, za koje se često govori da se bave „jezikom u društvenom kontekstu“, imaju mnogo toga reći o jeziku i moći. Međutim, oni često ne uzimaju u obzir čitav spektar kompleksnih međuodnosa jezika i moći.

Naprimjer, postoji mnoštvo „standardnih“ i „nестandardnih“ socijalnih dijalekata koji govore o tome kako se nivo prestiža piše socijalnim dijalektima u zavisnosti od moći njihovog govornika. Također, postoje i istraživanja o načinima iskazivanja moći u međuljudskoj konverzaciji i njihovoj interakciji. Cilj ovih studija je da opišu postojeće sociolingvističke konvencije i način na koji utječu na neravnopravnu distribuciju moći.

Jezik je „primarni medij društvene kontrole i moći“ (Maesthrie, 2004: 320, prema: Šehović, 2012: 128), zbog toga se funkcioniranje jezika i moći nameće kao nezaobilazan predmet analize.

Vasić navodi da je „jezik konvencija – dogovor, tradicija, društvena institucija, jer je proistekao iz zajedničkog života ljudi koji kroz jezik čuvaju tradiciju. (1991: 12).

“Sociolingvističke konvencije imaju dvostruki odnos sa konceptom moći: sa jedne strane, one uključuju razlike u moći, a sa druge strane one uspostavljaju – i proizvode specifične odnose moći” (Fairclough, 2001:1).

Moć, u najširem smislu, predstavlja mogućnost čovjeka da nadvlada prirodu i obogati svoj život neovisno o bilo čemu i bilo kome. Najprostije rečeno, moć bismo mogli poistovjetiti sa silom koja služi za nametanje volje drugima. Moć se, prema tome, izvodi kao sila iz ekonomske, kulturne, tehničke i svake druge razvijenosti koja bi se mogla vidjeti kao izvor nastanka moći.

Da bi došlo do upotrebe moći, najmanje dvije osobe moraju biti uključene u određenu vrstu komunikacije, s tim da „moć nije recipročna u smislu da obje osobe mogu imati moć u istoj oblasti ponašanja“ (Brown – Gilman, 1960: 225, prema Šehović, 2012: 129). Nejednaka moć učesnika u komunikaciji uzrokovana je nejednakim položajem unutar društva, a osnove za posjedovanje moći zavise od različitih faktora: spol, fizička snaga, bogatstvo, institucionalizirane uloge u državi i sl.

„Moć se definira kao sposobnost pojedinca i institucija da utječu na ponašanje i živote drugih ljudi i/ili da ih kontroliraju“ (Weber 1998:114, prema Katnić-Bakaršić, 2012:17).

Lewicki, Saunders i Barry moć definiraju kao potencijal pojedinca da u određenoj situaciji promijeni tuđe mišljenje ili određeni stav. Ta moć pojedincu daje prednost u odnosu na druge sagovornike i povećava vjerovatnost ostvarenja njegova cilja, odnosno, nametanja svoje lične volje drugima. Svakom govorniku je važno da posjeduje određnu moć u govoru, jer na taj način on postiže svoje ciljeve i brani svoje interese i stavove.

Koprek navodi nekoliko definicija moći koje se temelje na različitim sociološkim i filozofskim shvatanjima, ali u konačnici, slaže se s teolozima Raherom i Tillichem. On navodi da je moć bitak i da je bitak moć. Time nastoji istaći da svako biće posjeduje određnu moć u sebi i da samo od nas zavisi na koji način ćemo tu moć razvijati.

Autorica Galić navodi jednu od najjednostavnijih definicija moći, a to je da ona predstavlja sposobnost pojedinca da uspostavi svolju volju i autoritet nad drugima.

Weber, koji moć definira kao „sposobnost pojedinca i institucija da utječu na ponašanje i živote drugih ljudi i/ili da ih kontroliraju“, također izdvaja i tri tipa identiteta, kojima odgovaraju tri tipa moći:

1. Ključni, socio-kulturni identitet (spol, rasa, etnička pripadnost, dob, klasna pripadnost);
2. Situacijski (mijenja se u konkretnim situacijama – ista osoba ima više uloga – profesionalno, privatno, u obitelji, u javnoj komunikaciji...);
3. Diskurzivni (podložan primjerima unutar konkretne interakcije) (Weber 1998, 114-115, prema Katnić-Bakaršić, 2012: 17).

Kao što smo vidjeli, temom jezika i moći bavili su se mnogi sociolingvisti. Mnogi su pokušali objasniti i dati najpribližniju definiciju onoga što predstavlja moć u jeziku. Međutim, uloga moći je prevelika da bi se mogla uopćiti jednom univerzlanom definicijom, ali sigurna je činjenica da je jezik moćno sredstvo. Pomoću njega utječemo na druge ljude, oplemenjujemo ih ili navodimo na nešto što nama samima odgovara. Ljudski svijet se putem jezika izražava, ali i stvara. Sve ono što u stvarnosti ne postoji, u jeziku se može stvoriti za tren oka.

Diskurs

Riječ *diskurs* vodi porijeklo od latinske riječi *discursus*, što znači raščlanjivanje. U općem smislu diskurs bi označavao način organiziranja ljudskog iskustva. Pomoću diskursa stvara se okvir unutar kojeg se vrši prepričavanje i interpretiranje događaja i situacija.

„Definicija i primjena tog naziva mijenjala se i širila tijekom nekoliko desetljeća, ali globalno diskurs predstavlja apstraktnu, semiotičku kategoriju koja obuhvaća semiotičke elemente društvenog života i u tom ga smislu proučavaju nelingvističke discipline“ (Fairclough, 1995: 203).

„Pojam diskurs u lingvistici se definira na različite načine, zavisno od pristupa, škole, usmjerenja. Najčešće se te definicije mogu svesti na tri grupe: u prvu grupu spada odredba diskursa kao jezičnog nivoa koji obuhvaća sve što je iznad razine rečenice; u ovom kontekstu diskurs se zbližava s pojmom tekst iz strukturalne tekstualne lingvistike ali ne može se uvijek izjednačiti s njim. U drugu grupu spadaju odredbe prema kojima je diskurs jezik u upotrebi, pa se kao podgrupa u okviru ove definicije nalaze definicije prema kojima je diskurs ograničen isključivo na usmenu, govornu komunikaciju. Postoje pokušaji da se između teksta i diskursa uspostave odnosi prema kojima je:

diskurs = tekst + kontekst

Konačno, u treću kategoriju definicija, danas najaktuelniju, spada tumačenje diskursa kao specifične socijalne prakse koja se realizira pomoću verbalnih i neverbalnih sredstava“ (Katnić-Bakaršić, 2012: 15).

Svaki označitelj, odnosno, sve što ima značenje može se smatrati dijelom diskursa. Zbog toga možemo reći da diskurs nije tek niz rečenica. One čine niz iskaza koji imaju svoje značenje, snagu i utjecaj u društvenom kontekstu.

Diskurs se može posmatrati kao način na koji se vrši iskazivanje moći. Moć nije dodatak i ne možemo je tako posmatrati, jer je ona najčešće osnova društvenih odnosa. Takva kakva jeste, moć uvjetuje upotrebu različitih jezičkih formi i tu leži snaga njene upotrebe. Pored toga, jezičke strategije su najčešće potencijalno dvosmislene i time se aludira na to da se njihovo značenje ne može i ne smije samo oslanjati na jezičke forme u kojima se ostvaruju. One se moraju iščitaviti i iz šireg konteksa koji podjednako čine jezički, ali i društveno-kulturni fenomeni.

„Okruženi smo diskursima do te mjere da se i sam pojam *diskurs* prekomjerno (zlo)upotrebljava, postajući ponekad tek jednim od pomodnih pojmova koji mogu označavati sve i ništa. Ipak, nesumnjiva je važnost ovog pojma i mogućnost njegove primjene u cijelom nizu znanosti, od lingvistike i filozofije preko sociologije i antropologije, do politologije i nauke o književnosti, ali i mnogo šire. Je li svojevrsna zasićenost ovim pojmom rezultat činjenice da živimo u doba u kojem, više nego ikad, ponekad osjetimo i strah od svega ovog neprestanog i razuzdanog zujanja diskursa“ (Foucault, 2007: 38).

Prema psihoanalizi, kako to ističe Foucault, diskurs nije samo ono što očituje ili skriva želju. On je također i predmet želje jer diskurs, prema onome čemu nas historija neprestano uči, nije samo nešto što izražava borbu i sistem vladavine, nego predstavlja i sredstvo pomoću kojeg se vodi borba za moć koje se treba dočepati.

Treba znati i razumjeti da je diskurs najčešće „intencionalna, kontrolirana, svrhovita ljudska aktivnost: mi obično ne govorimo, pišemo, čitamo ili slušamo slučajno ili samo da bismo vježbali naše glasne žice ili ruke“ (van Dijk, 1997a: 8, prema Katnić-Bakaršić, 2012: 16).

Da bi se moglo govoriti o funkciji moći u diskursnim tipovima, trebamo se prije svega osvrnuti na samu moć i na razlike između individualne i socijalne moći.

U prethodnom poglavlju govorili smo o samoj moći i naveli smo neke od njenih općeprihvaćenih definicija. Kada je u pitanju Weberova definicija, on navodi da je „moć sposobnost pojedinca i institucija da utječu na ponašanje i živote drugih ljudi i/ili da ih kontroliraju.“ Dakle, uočljivo je da su uključena oba tipa moći, i individualna i institucionalna, odnosno, socijalna te da je utjecaj kontrole naglašen kao bitan segment moći. Ostali autori eksplicitno socijalnu moć definiraju kao kontrolu, a grupe su više ili manje moćne s obzirom na to da li više ili manje kontroliraju postupke i mišljenja ljudi koji su van tih grupa.

Vezom između diskursa i moći bavila se autorica Marina Katnić-Bakaršić. Ova autorica je konkretnim primjerima i dijalozima nastojala pokazati i argumentirati teoriju „nemogućnosti“ ostajanja izvan diskursa moći. Raniji sličan poduhvat autorica je zabilježila u svojoj studiji „Stilistika“ (2001). Međutim, sudija „Između diskursa moći i

moći diskursa“ (2013) predstavlja jedan puno relevantniji prikaz kritičke analize diskursa. U ovoj studiji Katnić-Bakaršić daje pojedelu moći na sljedeće tipove:

- direktnu i indirektnu
- simboličku i aktivnu

„Direktnu moć ima nad svojim zaposlenicima vlasnik neke fabrike koji govornim činom performativa „Otpušteni ste“ ili „Otpuštam vas / te“ zaista i vrši tu radnju otpuštanja. Indirektnu moć susrećemo u medijima ili u govorima političara, ma koliko ta moć bila vješta ili manipulativna, njoj se pojedinci ili grupe mogu oduprijeti. Istovremeno baš zbog svoje simbolične prirode, ova moć može snažno djelovati na društvene grupe i gotovo ih zavesti, „općiniti“ te stvoriti dojam da je postojeće stanje jedino održivo, jedino ispravno i da se odnosi moći ne mogu mijenjati. Simboličku moć imaju simboličke elite u društvu i ona posredno djeluje na one koji imaju aktivnu moć. Ona je zato u vezi sa Bourdieuovim pojmom simboličkog kapitala: Bourdieu naglašava da upotreba jezika u svakodnevnom životu implicira često nesvjesnu težnju za „simboličkom dobiti“ budući da stil izražavanja, ali i diskurs dobija određenu društvenu vrijednost i simboličku djelotvornost. Kao što simbolička efikasnost nekih ovlaštenih diskursa ovisi i o jezičkoj i retoričkoj kompetenciji nekog govornika čiji je identitet institucionalno ovjeren, tako simbolika moći općenito često postaje preduvjet simboličke moći. U tom kontekstu javljaju se različiti znakovi:

- žezlo i kruna kraljeva,
- toga koju nose sudije i rektori,
- liječnički bijeli mantili,
- upotreba posebnih jezika (latinski u medicini i pravu, različiti jezici u sakralnom diskursu pojedinih religija, akademski diskurs općenito) i dr.

Sve su to znakovi koji zapravo predstavljaju 'službenu potvrdu ugovora o ovlaštenju'. Kao sociolog, Pierre Bourdieu je odlično shvatio važnost prirodnojezičnih i drugih tipova u konstruiranju, ali i prakticiranju moći te je stoga već ovo pokazatelj potrebe šireg semiotičkog pristupa moći“ (Katnić-Bakaršić, 2013: 18-19).

Van Dijak govori o kontroli društveno moćnijih grupa ili pojedinaca nad manje moćnima kao o bitnoj odrednici moći. Ovaj autor, također, naglašava da je moć rijetko apsolutna i mnogo češće je relativna s obzirom na kontekst, situaciju, aktere i sferu komunikacije. Odnosi moći unutar postojećih diskurzivnih praksi mogu se boriti za promjene.

Književnoumjetničko djelo kao izvor iskazivanja moći

Diskurs je svuda oko nas. On stvara jezik u akciji kojim se služi govorni subjekat kao i okvire značenja prepričavanjem i interpretiranjem događaja i situacija. Koliko će diskurs u određenoj situaciji biti moćan, zavisi od toga kako i na koji način se služimo njime. Veoma je važan i način govora kojim se služimo svjesno ili nesvjesno u cilju ostvarenja svojih želja. Krležin roman „Na rubu pameti“ je prepun raznih primjera koji nam daju uvid u različite perspektive iskazivanja moći. Kroz ovaj roman moguće je pratiti položaj likova, ali isto tako i promjenju njihova položaja. Naime, jedan te isti lik u jednom trenutku može biti u nadređenom položaju, a već naredni trenutak može se naći u podređenom položaju. Veoma važnu ulogu pri iskazivanju moći ima i sam stil govora, način na koji se izražavamo ili koristimo određenim riječima u specifičnim situacijama. Zbog toga je potrebno definisati i sam stil.

„Stil je način na koji se nešto radi. Stil u jeziku prema tome bi bio način izražavanja određenog sadržaja, tačnije, različiti načini izražavanja istog sadržaja“ (Katnić-Bakaršić, 2001: 30).

Da tumačimo moć i diskurs potrebna su nam dva govornika, dijalog i komunikacija među tim govornicima, jer je „svaki monološki izraz zapravo apstrakcija, koja je izolirana iz konkretne govorne i sociološke situacije“ (Lešić, 2006:140).

S druge strane, treba naglasiti i da je „čovjekova jezička djelatnost jedan od oblika njegove društveno i historijski determinirane komunikacijske prakse, osobitog ljudskog djelovanja u vlastitom univerzumu, djelovanja kojim se prenose pomoću različitih sistema znakova informacije i spoznaje o drugim oblicima prakse, njihovim procesima, objektima, rezultatima i odnosima“ (Škiljan, 1980: 217).

Odnos pojedinca i društva oduvijek je aktuelna tema, a Krležin roman „Na rubu pameti“ je jedan od onih koji se bave tom tematikom. Problematičan odnos pojedinca, pobunjene individue koja dolazi u sukob s pokvarenim malograđanskim normama, dvostrukim standardima, korupcijom, lažima i ljudskom glupošću, prati čovjeka od njegovog postanka pa sve do posljednjeg daha. U ovom slučaju prati doktora, bezimenog, glavnog junaka Krležinog romana.

„Roman retrospektivno, u formi ispovjednog monologa glavnog lika, prati posljedice gotovo slučajnog ekscesa“ (Nemec, 2000: 118). Eksces čini doktor koji je „do svoje pedeset i druge godine živio najdosadnijim i najjednoličnijim životom prosječnog fijakerskog i cilindraškog građanina, smatrajući sebe urednom ništicom među masom urednih sivih ništica“ (Šicel, 1997: 166). Nakon tog „slučajnog“ ekscesa, izazvanog poluglasno izgovorenom rečenicom na večeri kod Domaćinskog, kreće avantura doktorova života. Osnovna perspektiva ovog romana je perspektiva doktora. Samim tim će i interpretacija prostornih znakova biti prikazana na način na koji ovaj lik precepira sebe i svijet oko sebe.

Nakon izgovorene rečenice: „Sve je to kriminalno, krvavo, moralno bolesno“ (Kreleža 2005: 28), započinje doktorova borba protiv ljudi oko njega, okoline pa i samog svijeta koji je podložan ljudskoj gluposti. U susretu s brojim likovima kroz roman dolazi do velikih verbalnih, ali i fizičkih okršaja i sve to rezultira doktorovim odlaskom u zatvor. Da li je on „Prometej, moralist, 'sentimentalna šeprtlja' ili sve troje skupa? Šta je, zaista, taj bezimni doktor na rubu pameti i nervne depresije koji, poveden imperativnom potrebom da izlije gorčinu i jed godinama potiskivane istine, deli udarce građanskoj klasi, društvu i celom svetu, da bi ih, u istoj meri i još surovije, martiromanski i stoički, primio ustostručene natrag? Da bi iz udobnog građanskog života i komforne 'trokatnice' poleteo na kaldrmu naših 'provincijalnih prilika', odatle u steničave hotelske sobe i smradne hapsane i, najzad, zdrave pameti, u belu košulju umobolnika iz koje je jedva izašao“ (Džadžić, 1973: 129)?

Doktor je lik pobunjeničkog duha koji, prvi put, svoje mišljenje i stav iznosi u javnost. Prvi put, za svoje pedeset i dvije godine, progovora o onome o čemu je toliko dugo šutio i tada se pokreće lavina događaja koji, u manjoj ili većoj mjeri, zahtijevaju komunikaciju i na taj način dolazimo do upotrebe diskursa kao izvora moći.

Jezik kao sredstvo stvaranja moći i kao sredstvo iskazivanja moći

Glavna okosnica romana i ono o čemu doktor najviše razmišlja i s čime se pokušava izboriti je ljudska glupost, a u narednom primjeru ćemo vidjeti kako je on opisuje.

„Bila dakle ljudska glupost božije djelo ili ne, ona se ne gubi u svome djelovanju. Od jedne gluposti ljudske do druge put često traje stoljećima: kao svjetlost pogasle zvijezde, glupost još nikada nije propustila da ne doputuje na kraj svog određenja. Poslanstvo je gluposti, po svoj prilici, svemirsko, u višem, kišovitom, nedeteologiziranom smislu te riječi: glupost je nebeska sila koja djeluje kao teža ili kao svjetlost, kao voda i, uopće, kao svemirski element. Glupost je sama u sebe zaljubljena i njeno je samoljublje bezgranično. Glupost se zaogrнула dostojanstvom i pozivima, zvanjima, činovima, glupost nosi zlatne lance lordmajorske i zvekeće ostrugama i kadionicama, glupost nosi cilindar na svojoj veleučenoj glavi, a ta cilindraška glupost elemenat što sam ga proučio poprilično pomno jer sam među tim cilindrijancima imao čast i sreću proživjeti čitav jedan svoj maleni, nezatni život skromnog građanskog lica, toliko skromnog, te se rasplinulo gotovo do nevidljivosti“ (Krlježa, 2005, 6).

Roman „Na rubu pameti“ prepun je stilskih figura. Ironija i sarkazam su dvije stilske figure koje su najčešće u upotrebi i one su pokazatelj načina doktorove borbe protiv tiranije, malograđanštine i kriminala. Međutim, u ovom pasusu možemo uočiti još jednu stilsku figuru, a to je personifikacija. Glupost je ta koja „nosi cilindar na svojoj velečasnoj“ glavi, kao i lordmajorske lance. Ona se zaogrнула pozivima, činovima, zvanjima i svim onim što u suštini „vlast“ nosi sa sobom. Glupost je, u ovom slučaju, sinonim za vlastelu, za one koji su „neko i nešto“, za one koji imaju moć, jer je moć u društvu vrlo često zasnovana na pristupu nekim ekonomskim izvorima. U ovom slučaju, moć se manifestuje kroz zvanja, titule, odjeću i, takozvane, cilindraške kape te se može zaključiti da se ovdje radi o simboličkoj moći. U ovoj vrsti moći „značajnu ulogu igraju kako represivni državni aparati (armija, policija, sudovi, ponekad čak i vlada i njena administracija) tako i ideološki aparati (crkva, političke partije, unije, škole, masovni mediji i porodica) (podjela Nicosia Poilantzasa: Mesthire, 2004: 321, prema Šehović, 2012: 141), na čiju prirodu ukazuju pridjevi kojima se kvalificiraju – represivni pribjegavaju upotrebi sile, a ideološki nastoje umetnuti određene sisteme i vrijednosti i vjerovanja“ (Šehović, 2012: 141). Veoma je važna uloga jezika u tom procesu, jer se

pomoću njega moć preobražava u pravo, a poslušnost u dužnost. Zbog toga ga neki naučnici smatraju „arenom u kojoj su stvoreni pojmovi prava i dužnosti“ (Ibden), te je iz toga i izveden zaključak da jezik stvara moć, ali isto tako pomoću njega se moć i iskazuje. Ovaj citat je primjer kako jezik može stvoriti moć na osnovu nečijeg društvenog, ekonomskog i političkog položaja, međutim, u narednom primjeru ćemo vidjeti kako se moć iskazuje pomoću jezika.

„U sjeni svog cilindra ja sam, u dostojanstvu urednog telefonskog pretplatnika odštampana puna četiri retka samih naslova i podnaslova njegovih građanskih funkcija, ja sam čovjek koji nikada nikome iz načela nije potpisao mjenice i koji nikada nije na otplatu kupio ni jedne kutije sardina, jer sam svoj uredni i ugledni život proživio u okviru svojih vlastitih plaćivih mogućnosti, bez dugova, bez moralne, građanske ili bilo kakve mrlje, bez političke sjenke, bez rodoljubive ljage, otvoren kao trgovačka knjiga, uvijek svakome na uvid, propisan, učitiv, skladan, jasan, susretljiv, samome sebi i svojim bližnjima uzor-rodoljub, uzor-građanin i uzor-trudbenik, čovjek supružnik koji nije spavao nikada ni s kim osim sa svojom vlastitom gospođom koju sam odmah u prvoj noći našeg sretnog braka učinio majkom jednog budućeg gospodina doktora i budućeg predsjednika i budućeg cilindraša, jer je nama Gospodin zapovjedio: 'rađajte se, cilindraška gospodo doktori, i rađajte buduću cilindrašku gospodu doktore, jer zato je i Svemir pokrenut da bismo se množili i umonožavali, mi, cilindraši, govornici pred spomenicama i nad otvorenim grobovima velikana, sami u posljednjoj konverzaciji velikani i budući naslovnici ulica i trgova u našem glavnom i prijestolnom gradu, u našoj metropoli, u našoj hiljadu-godišnjoj civilizaciji“ (Krlježa, 2005: 7-8).

Na početku ovog citata Doktor opisuje sebe i svoj život. On predstavlja kalup koji je formiran prema željama onih koji su mu nadređeni. Sve njegove osobine formirane su pod pritiskom onih koji su predstavljali vlast. U drugom dijelu odlomka imamo direktno obraćanje pripadnika elitnog društva, tog Gospodina koji, koristeći se imperativom, daje do znanja šta drugi trebaju i moraju raditi. On ima tu moć da zapovjedi, on ima tu moć da izda izričitu naredbu, koju njegovi podređeni (gospoda cilindraši) moraju ispuniti kako bi i dalje bili to što jesu – gospoda. Lična zamjenica *mi*, u ovom slučaju predstavlja veoma bitan faktor iskazivanja moći. Naime, moćni socijalni akteri koriste se manipulacijom u svrhu kontrolisanja ljudske potrebe za kategorizacijom i dihotomijom, odnosno, potrebom koja se kod individue javlja već po rođenju. Novorođenče svijet dijeli na *Ja i*

Drugi, a daljnjom socijalizacijom razvija se dihotomija na principu grupne pripadnosti *Mi – Oni*. „U političkom govoru upotreba ličnih zamjenica pokazuje se kao veoma relevantno retoričko sredstvo. Pokazuje se tako da lične zamjenice, te 'skromne usluge' u jeziku, mogu biti upotrijebljene tako da imaju snažnu simboličku funkciju i snažno signaliraju asimetrične odnose moći (Lakoff, 1990: 183, prema Katnić-Bakaršić, 2013:54). U opoziciji *Mi – Oni*, lična zamjenica *Mi* predstavlja sve pozitivne osobine, dok je lična zamjenica *Oni*, po pravilu, sadržilac svih negativnih osobina. Ovo je jedna od strategija manipulacija kojom se vrlo često koriste političari u svom govoru, a budući da Gospodin u ovom citatu predstavlja nadređenu osobu – vlast, on se koristi njome kako bi izmanipulirao one koji su mu podređeni. Na taj način, on kroz jezik iskazuje svoju moć, odnosno, nadmoć koju ima nad svojim podređenim.

Kroz ova dva primjera možemo uočiti dvije različite funkcije jezika u vezi sa iskazivanjem moći. U prvom primjeru posredstvom jezika stvorena je određena moć koja se pripisala „ljudskoj gluposti“, velikim državnim službenicima, ordeniranim cilindrašima koji uživaju ugled u društvu, koji su „klasa iznad“ i koji moraju samo jedno – robovati svojoj gluposti. S druge strane, u narednom primjeru, mogli smo uočiti kako se kroz jezik iskazuje moć. Ovdje je riječ o indirektnoj moći koju najčešće imamo priliku čuti u medijima i govorima političara. Ova vrsta moći je izuzetno vješta i manipulativna. Veoma teško se oduprijeti ovakvoj vrsti moći (iako je i to moguće) zbog njene simboličke prirode. Ova moć ostavlja snažan dojam na društvene grupe stvarajući utisak da je postojeće stanje jedino ispravno te da se odnosi moći ne smiju i ne mogu mijenjati.

Pitanja u funkciji sredstva za upotrebu moći

Razgovor najčešće funkcionira na principu postavljanja pitanja. Ona su sastavni dio skoro svakog razgovora. U Krležinom romanu „Na rubu pameti“ nalazi se mnoštvo takvih primjera.

Na večeri kod Domaćinskog dolazi do sukoba između domaćina i doktora, jer je doktor njegovo ponašanje nazvao bolesnim i kriminalnim.

„... s gorućom žigicom u desnoj, nagnuo se spram mene i zapitao sa znakom iznenadnog čuđenja: što ja mislim, što je sve to krvavo, kakav kriminal?“

Pa sve to: taj vaš rizling, ta četiri mrtvaca koje vi zovete bijesnim psima, to da vi sve to nama večeras pričate, sve to...

Kako sve to, ne razumijem, još uvijek s neshvaćanjem gledao me gospodin generalni, očekujući da mu objasnim što sam ja to progundao kao kroz zube, kako bi u miru mogao da povuče dva-tri udisaja kroz svoju havanu, još prije no što će mu se utrnuti žigica u ruci.

Kako moralno bolesno? Kakav kriminal? Što je tu krvavo?

Pa to što vi to nama pričate, što se hvalite kako ste ustrijelili četiri čovjeka. Ustrijeliti čovjeka, to može svatko ako se nađe u takvoj prilici. Ali hvaliti se umorstvom mogu samo kriminalno raspoloženi pojedinci. To sam mislio da je moralno nezdrava pojava.

Znači, dakle, da onda vi odobravate onu provalu? E, ako je tako, onda žalim što nisam ustrijelio i vas kao petoga“ (Krleža, 2005: 29)!

U ovom primjeru možemo vidjeti po kojem pravilu funkcionira moć diskursa. Kroz razgovor i kraće opise ponašanja komunikatora možemo zaključiti da Domaćinski ima kontrolu nad ovim razgovorom. On je osoba koja postavlja pitanja i traži odgovore. Jasno nam je da se doktor nalazi u podređenom položaju. Uzmemo li u obzir i to da je Domaćinski osoba koja je u prednosti nad doktorom zahvaljujući svom položaju, dolazimo do još jednog zaključka: moć je u rukama onih koji su jači, a ne na strani onih koji su pravedni.

„Iako se tvrdi da govornik koji postavlja pitanje automatski dolazi u inferioran položaj budući da od sagovornika traži informaciju“ (Lakoff, 1990: 30, prema: Šehović, 2012:

130), to prvenstveno vrijedi u ličnim odnosima, dok je u zvaničnim kontekstima, npr. pedagoškim, upravo suprotno“ (Šehović, 2012: 130).

Ne moraju sva postavljena pitanja dovesti onog ko ih postavlja u podređeni položaj. To dokazuje postavljeno pitanje od strane Domaćinskog. Pitanja se ne postavljaju uvijek zarad dobijanja odgovora. Nekada se postavljanjem pitanja nastoji isprovocirati sagovornik do te mjere da kaže i ono što ne misli. Prokovacija je jedan od najboljih i najefikasnijih načina za iznuđivanje željenog odgovora. Domaćinski postavlja pitanja i provokacijom iznuđuje odgovor. S druge strane, šta god doktor rekao, njegov položaj se ne mijenja mnogo. Domaćinski je vlast, on je pun sebe i njegovo mišljenje ne mora biti ispravno, ali ga svi moraju poštovati. Kroz ovaj razgovor možemo zaključiti da je Domaćinski „nadređen svome sagovorniku društvenim položajem“ (Šehović, 2012:133), on je autoritativan zato što posjeduje društvenu moć. Njegova riječ je važna, on može sve, a ostali mogu onoliko koliko im on dopusti.

U narednom primjeru doktor je nadmoćniji govornik u odnosu na svog cimera iz ćelije. U tom razgovoru doktor može postaviti bilo kakvo pitanje, jer mu pripada pravo moćnijeg govornika.

„A, molim vas, gdje se mi nalazimo ovoga trenutka?

Kako, gdje se nalazimo? Ne razumijem.

Odgovorite mi gdje smo mi sada?

Gdje smo? U zatvoru, naravno.

U zatvoru? A zašto sam ja u zatvoru, da li vam je to poznato?

Izvijeđali ste nekakvog svog bivšeg principala, direktora, što li?

Tako? Izvijeđao sam ga! Svog principala? A zašto sam ga izvijeđao? Zato što sam bio uvjeren da predstavlja, bolje rečeno, da simbolizira jedno društveno uređenje koje sam ja individualno, na liniji svoje krivične odgovornosti pred sudom, prozvao kriminalnim, banditskim, razbojničkim i nemoralnim društvenim uređenjem“ (Krlježa, 2005: 140)!

Zatvorenik kojem se doktor obraća nije u poziciji da ne odgovori na pitanje. Čak i kada mu postavljeno pitanje zvuči kao banalno, doktor narednom replikom replikom traži

odgovor. Osoba koja postavlja pitanje uvijek zna zašto postavlja baš to pitanje. Međutim, onaj ko treba odgovoriti to pitanje, ne mora uvijek biti u poziciji da zna zašto mu je baš to pitanje postavljeno.

Onaj ko postavlja pitanje može biti i u inferiornom položaju, a to ćemo vidjeti u narednom primjeru.

„Pardon, gospodine ministre, možda je moje pitanje indiskretno, ali me u ovome momentu zanima: hoćete li vi preuzeti pravno zastupanje Domaćinskoga u ovoj stvari?

(...)

Ne, ni u kome slučaju. Koliko je meni poznato, tužbu će potpisati doktor Hugo.

Doktor Hugo Hugo? On je dobar pravnik! On uživa glas vrsnog govornika!

Da on je dobar govornik. Opasan protivnik. A kome ćete vi predati svoju obranu“ (Krlježa, 2005:54)?

Postavljanje pitanja karakteristično je za one govornike koji se nalaze u inferiornom položaju. U ovom primjeru radi se o toj vrsti govornika. Naime, doktoru je potrebna informacija ko će biti advokat Domaćinskog u njihovom sudskom sporu. On ne zna s kim će se susresti, protiv koga će se boriti i zato se koristi izuzetno uljudnim rječnikom u razgovoru s ministrom. Kada neko u komunikaciji raspolaže informacijama, on se smatra dominantnim govornikom, a osoba kojoj su potrebne informacije, smatra se podređenim govornikom. U prvom dijelu citata doktor bi bio podređeni govornik, a gospodin ministar dominantni. Međutim, status govornika se može promijeniti u sekundi i to najbolje objašnjava drugi dio citata. Gospodin ministar gubi moć i postaje govornik u podređenom položaju. Sada je njemu potrebna informacija u vezi sa odbranom doktora, a tu informaciju mu jedino može dati sam doktor i zato doktor zauzima status dominantnog govornika.

Pitanja se mogu postavljati i onda kada želimo pokazati našu nadmoć i samopouzdanje u govoru. Takav primjer imamo u momentu kada Hugo Hugo iznosi tužbu protiv doktora, a u korist Domaćinskog.

„ (...) i gdje je taj tko tome dobroćudnom donatoru, tome čovjeku koji svakoga dočekuje raskriljenih ruku, tome uzor-krišćaninu ima obraza da kaže da je kriminalan tip, zločinac i ubojica?

Zašto?

(...)

Zato što je prije dvadeset godina, jedne burne noći, pucao po provalnicima“ (Krleža, 2005: 97)?

Postavljanje ovakve vrste pitanja (samopitanja) nije često i rijetko kada ga možmo uočiti u svakodnevnoj komunikaciji. Naime, ovakvim načinom govora govornik nastoji pokazati svoju odvažnost i smjelost. Govornik sam sebi postavlja pitanje i odmah odgovara na njega. On ne ostavlja prostor da mu neko drugi postavi takvo ili slično pitanje, već nastoji da preduhitri svog sagovornika i da ga zbuni svojim načinom govora. Na taj način govornik iskazuje svoju nadmoć u odnosu na svog sagovornika. On svom sagovorniku jasno daje do znanja da se ne plaši njegovih potencijalnih pitanja i zato sam sebi postavlja pitanje i daje odgovor na njega.

Doktor je neko vrijeme boravio u hotelu „Evropa“ i jedne večeri na njegova vrata pokucala je policija.

„A vi, tko ste vi, ako smijem pitati?

Mi smo od čudoredne policije.

A tako? Drago mi je! Izvolite ući! Zapovjedate li možda kakav zapisnik da potpišemo? Ili da skočimo kroz prozor? Da se upišemo u Vojsku spasa“ (Krleža, 2005: 82)?

U ovom primjeru možemo uočiti upotrebu *antagonističkih pitanja*. Naime, u trenutku kada doktor doznaje ko su ti ljudi, on se počinje služiti sarkazmom i antagonističkim pitanjima. Glavna odlika antagonističkih pitanja je izazivanje. Iako antagonistička pitanja u velikoj mjeri ugrožavaju lice izazivača, doktora to ne sprječava da ih koristi u ovoj situaciji. On je već dovoljno izrevoltiran činjenicom da se njegov život u trenutku preokrenuo samo zbog toga što je iznio svoje mišljenje. Izrevoltiran je time što ni u hotelu nema mira, nego mu u pola noći na vrata dolazi policija. Izrevoltiran je stanjem u gradu,

državi, svijetu i zato postupa na ovaj način – koristi se antagonističkim pitanjima i ne razmišlja o mogućim posljedicama.

Postavljanje potpitanja može biti jedna od strategija za iskazivanje moći.

„Dakle: treba li ili ne treba preobraziti suvremeno društveno uređenje?

Mislim da treba i mislim da treba bezuslovno, ali ipak se ne bih usudio da ga preobražavam na drugi način nego što sam to učinio u slučaju Domaćinskog!

A zašto ne?

Zašto? Molim vas prije toga jedno pitanje: što ste vi studirali?

Elektrotehničku struku! Ja sam apsolvirao prašku tehniku!

Tako? Elektrotehniku ste učili. A biste li vi preuzeli na sebe odgovornost da režete jednom bolesniku, na primjer, slijepo crijevo?

Ne bih!

Ne biste? A ja sam, kao što znate, studirao pravo! Kao pravnik ne bih imao smjelosti da se upustim u popravak dinamo-motora, na primjer! Ja se ne razumijem u tu struku“ (Krlježa, 2005: 142)!

Prvobitno ne postavlja doktor pitanja u ovom primjeru, već to radi njegov sagovornik. Međutim, u trenutku kada doktor osjeti da ta konverzacija ne ide u pravom smjeru, odlučuje da preuzme kontrolu i postavlja svom sagovorniku potpitanja. Iako se, na prvi pogled, ta pitanja čine nerelevantnim za temu o kojoj diskutuju, na kraju dolazimo do zaključka da su ona itekako potrebna. Doktor je kroz svoja potpitanja pokazao svom sagovorniku koliko je neadekvatna ličnost da bi s njim diskutovao o načinu svoje borbe. Samim tim je iskazao svoju nadmoć nad njim i stavio mu do znanja da njih dvojica nisu kompatibilne osobe za razgovor o toj temi. Doktor na taj način iskazuje moć i kroz pitanja, na jednostavan način, daje konstruktivan razlog svom sagovorniku zašto on ne bi trebao preispitivati njegove odluke i njegov način borbe.

Pitanja su važno sredstvo stimulacije u razgovoru. Treba znati kako i na koji način postaviti pitanje. Pitanja nam nekada daju nadmoć, a nekada potčinjavaju i zato je veoma važno znati kako, kada i kome postaviti određeno pitanje.

Iskazivanje moći prema prekidanju, ušutkivanju i opscenim riječima

„Činjenica je da verbalne interakcije dosta zavise od društvenih odnosa između sagovornika“ (Bourdieu, 1999: 503, 507, prema Šehović, 2012: 133). U tim vrstama interakcije dolazi do različitih načina iskazivanja moći. Nekada jedan od sagovornika može iskazati svoju moć samo jednom riječju kojom će prekinuti govor svog sagovornika, a u nekim situacijama se koriste i uvrede.

„Hje, oprostite doktore, a ništa, molim, molim! Znete kako: vi ste pravnik po struci, vi ćete svakako bolje znati što je oportunije: negirati ili ne!

Sasvim logično, gospodine ministre! Ja sam pravnik, ja nisam filatelist! Ja se ne bavim skupljanjem maraka! Ja nisam kućevlasnik ni ministar...

Vas treba strpati na motrenje! Vi niste svjesni dalekosežnosti svojih riječi! Kakve su to neukusne aluzije? Ne znam što to sve ima da znači“ (Krleža, 2005: 44).

U ovom odlomku doktor razgovara s ministrom. Iako se čini da je doktor taj koji kontrolira razgovor nabrajajući sve što nije i jeste, ministar ga svojom replikom prekida. Iz tvrdnje da doktora treba poslati na motrenje, možemo zaključiti da ministar smatra kako doktor baš i nema „dodira“ sa stvarnošću. Za njega je doktor osoba kojoj treba stručna pomoć, odnosno, pomoć psihijatra. Naime, ako „za jednu osobu može (se) reći da ima moć nad drugom u stepenu do kojeg je sposobna kontrolirati ponašanje te druge osobe“ (Brown – Gilmen, 1960: 225, prema Šehović, 2012:134), onda je ovdje riječ o iskazivanju moći ministra nad doktorom. Moć ministra spram doktora manifestuje pravo na prosudbu njegova ponašanja („vas treba strpati na moterenje“). On ima toliku moć da može prosuditi da li je nečije ponašanje za posmatranja ili nije i on ima toliku moć da svoju prosudbu smije izreći bez straha od bilo kakvih posljedica.

Sudski diskurs je specijalizirani, profesionalni diskurs pravnika i sam njegov jezik se posmatra kao simbol moći, kao znak autoriteta koji je institucionaliziran. Jezik u sudskom diskursu predstavlja dio aparata moći, slično kao latinski jezik kod doktora. Pri tome je važno i koliko su suci, tužitelji, branitelji, ali i svjednoci vješti govornici. „Simbolička djelotvornost autoritativnog diskursa uvijek ovisi djelomično o jezičkoj kompetenciji govornika“ (Bourdieu, 1992: 64, prema Katnić-Bakaršić, 2013: 49).

„To nije istina, to Domaćinski vama nije nikada izjavio! To je jedna od vaših svijesnih neistina! To spada u začarani krug vaše fantazije, upao mi je u riječ gospodin doktor Hugo Hugo, prilično uzrujano.

Dobro! Slušajući vas ovdje više od dvije pune ure tako tiho te sam čak i zaspao (ogriješivši se o kućni red ovog uglednog doma), nema sumnje da sam s vaše strane zavrijedio isto takav postupak, u najmanju ruku! Spavajte dobro, mene to neće smetati, ali vas molim uvažite da razgovaram s vama bez ičije zaštite“ (Krleža, 2005, 112-113).

U ovom odlomku doktor Hugo Hugo, advokat Domaćinskog, upada u riječ doktoru koji izlaže svoju odbranu. Budući da se nalaze u sudnici, obojica imaju ista prava. Jedan je tužitelj, drugi je branitelj, ali obojica su advokati. Međutim, ono što ih u tom trenutku čini nejednakim je vremenska i situacijska okolnost. Doktor može „ušutkati“ Huga Huga, jer je on taj koji u tom trenutku ima pravo govora.

Prostor sudnice pa i sama zgrada suda često ukazuju na moć institucije. Suci najčešće nose posebnu odjeću (togu) i ta odjeća im daje simboličku moć u odnosu na sve druge koji se tog trenutka nalaze u sudnici. Sudac je taj koji ima moć nad svima koji su prisutni i on može nekoga da prekine ili čak izbaci, što je slučaj u narednom citatu.

„Tko je?

Ja sam, gospodine predsjedniče, molim vas! Ima ovaj čovjek pravo, ja sam služija kod ovoga Domaćinskog. Lopov je to kakvom nema para pod kapom nebeskom!

A tko je taj koji viče?

Pa kažem, ja sam, gospodine predsjedniče. Pero Krneta, znam ja Domaćinskog, dobro kaže onaj ondje: lopov je to i trebalo bi ga u bojbok!

Marš vas! Bacite ga napolje“ (Krleža, 2005: 122-123).

Mada je uočljivo da „zvanične situacije odlikuju (se) izuzetnom orijentacijom na označavanje položaja, statusa i 'lica' ..., zbog čega postoji snažna tendencija ka učtivosti“ (Fairclough, 1991: 66, prema Šehović, 2012: 135), ovaj primjer pokazuje da u nekim određenim okruženjima, npr. u sudu, važno je ustanoviti nerecipročne odnose moći. Ta moć eliminira potrebu moćnijeg govornika za učtivim izražavanjem. U ovom primjeru vidimo da sudac ima moć i da ne mari na norme učtivosti. On opscenim riječima ušutkava

svog sagovornika i pritom ga izbacuje iz sudnice. Izricanje ovakvih naredbi izgleda surovo. Iz priloženog vidimo da je Atila Rugvay moćniji govornik i da kontroliše ponašanje Pere Krnete. Međutim, ako uzmemo u obzir mjesto na kojem se nalaze, društvenu hijerarhiju i odnose u društvenoj zajednici, ovakva jezička praksa nam postaje jasnija. Naravno, pri izricanju ovakve i sličnih naredbi „potrebno je izvršiti osnovni uvjet – da govornik ima autoritet spram slušaoca“ (Serl, 1991: 124, prema Šehović, 2012: 136), a to je ovdje i ostvareno budući da je doktor Atila sudija, a Pero Krneta samo jedan od prisutnih u sudnici.

Apsolutna moć našla se na strani doktora u razgovoru s berberom.

„Ajde, majstore, pustite vi te gluposti, nije to zanimljivo,

Kako da ne, gospodine doktore, vi ćete dopustiti...

Ja ništa neću dopustiti! Razumijete li: ja ću vama dopustiti da me sapunate i brijete, to je vaš posao“ (Krlježa, 2005: 196)!

Sudionici verbalne interakcije „ulaze u forme diskursa s različitom količinom moći u stvarnom svijetu, autoriteta i statusa, a to je prevedeno u razlike u dopuštenom jezičkom ponašanju“ (Lakoff, 1990: 44, prema Šehović, 2012: 134), što potvrđuje ulogu jezika kao „instrumenta nejednakosti“ (Fowler, 1985: 62, prema Šehović, 2012: 134).

Doktorova moć proizlazi iz njegova zvanja – on je advokat, a berber je obični zanatlija. Osoba koja posjeduje moć može govoriti kako želi. Drugom sudioniku u razgovoru ne preostaje ništa drugo osim da sluša i da se ponaša na način koji njegov sagovornik traži od njega. Doktor je svjestan svoje situacije, svjestan je svoje slabosti, ali isto tako je svjestan i moći u odnosu na berbera s kojim vodi razgovor.

Odnos semantike moćnih i onih koji nemaju moć

Moć u društvu najčešće je zasnovana na pristupu ekonomskim izvorima, fizičkoj sili, društvenom položaju i td. U određenim situacijama jezik postaje jedno od najmoćnijih sredstava nametanja ideologije. „Uloga jezika u tom procesu je vrlo značajna budući da se s njim moć preobražava u pravo a poslušnost u dužnost“ (Wareing, 5005a: 10, prema: Šehović, 2012: 141).

Postoje tri karakteristična procesa semantike moćnih:

- eufemizacija (umanjivanje vlastite agresije): uključenje = 'agresija,
- disfemizacija (preuveličavanje slabosti nečijih oponenta): terorist = 'neprijateljski vojnik',
- mistifikacija (upotreba žargonizama kako bi se prikrije određene aktivnosti) (Bolinger, 1980: 132, prema: Mesthrie, 2004: 329, prema: Šehović, 2012: 141).

Roman „Na rubu pameti“ predstavlja borbu pojedinca protiv korumpirane vlasti i samim tim obiluje primjerima u kojima se jasno vidi odnos semantike moćnih u odnosu na one koji ne posjeduju moć.

„Naš domaći, autohtoni, takoreći, narodni rasni *homo cylindriacus*¹, dakle, koji stoji po pravilu uvijek na čelu jedne takozvane 'kulturne (cilindraške) ustanove', razmišlja u sjaju svoga građanskog dostojanstva o sebi ovako: u ime sedam hiljada doktora naše cilindraške znanosti, ja stojim na čelu te iste naše znanosti kao njen najučeniiji predstavnik, svoga poštovanja najdostojniji! Svaka moja riječ do dana današnjeg bila je na prvom mjestu, i u mojim veleučenicima raspravama što ih je štampala naša cilindraška akademija nema ni jedne jedine pravopisne pogreške, a naš je pravopis, zna se, poprilično zapleten.“ (Krlježa, 2005: 6-7)

Krlježa kroz lik doktora u romanu iznosi svoje vlastito zapažanje i mišljenje u vezi sa aktuelnom situacijom u državi i društvenom poretku, a najzanimljivije je to što, iako i sam pripada „cilindraškoj“ skupini, on se ne osjeća prijatno i tu istu skupinu kritizira. Cilindraši, cilindraške skupine i svaka druga riječ usko povezana s cilindrima predstavlja

¹ homo cylindriacus (izg. homo cilindriákus) iron. knjiš. ekspr. pripadnik onih staleža iz 19. st. i iz prve pol. 20. st. koji u svečanim prigodama nosi cilindar; ukočen, pozer, cilindraš

eufemizam za one koji imaju bolji društveni i ekonomski položaj, ali su potrčci onih koji su im to omogućili. Doktor te ljude smatra prodanim dušama, izdajnicima za malo vlasti, smatra ih podređenim, glupim, pokornim i sve to objedinjuje pod jedan eufemizam – cilindraš. Svaki put kad se u romanu spomene riječ cilindraš i njoj srodne riječi, čitaoci stiču utisak da ta riječ predstavlja nešto puno gore, nego što je samo značenje te riječi, a to jeste cilj eufemizma. Osnovna funkcija eufemizama je ublažavanje stvarnosti. Ljudi često pribjegavaju eufemizaciji i to nije slučaj samo u književnoumjetničkim djelima već i u realnom svijetu.

Jedno od glavnih izvorišta moći je ekonomska stabilnost, položaj u društvu i na osnovu toga se nekoj osobi pripisuje određena moć.

„Gospodin generalni je zapravo kao šef i poslodavac pedantno zanovijetalo, on svojom pučkoškolskom kulturom gnjavi okolinu već godinama, ali njegov potpis vrijedi te gnjavaže. Taj glupan, zaokupljen svojim vlastitim zvrndanjem kao zvrk na praznome stolu, ne čuje nikog drugog do sama sebe, a u svoje vlastito dostojanstvo zaljubljen, taj čovjek o svom vlastitom znanju i mudrosti misli u superlativima, i tako docira komorama, rektorima, sveučilištima, štampi, dobrotvornim društvima, delegacijama, strankama, slikarima, javnome mišljenju, jednom čitavom društvu, on, gospodin generalni, koji je bio, koji je vidio, koji je čuo, kome su na najvišem administrativom mjestu nešto rekli, koga su odlikovali, kome su pribili spomen-ploču, kome su skovali spomen-plakatu, koji je proputovao, koji je lično osvjedočio, koji je uvjeren da je tome tako i da će tako ostati; da sila boga ne moli, a tko je jači, taj kvači“ (Krleža, 2005: 23).

Prije nego se čitalac upozna s likom Domaćinskog, doktor nam daje njegov opis i na taj način nam pokušava približiti njegov lik i djelo. Kroz ovaj opis jasno nam je stavljeno do znanja da je riječ o vrlo neumjesnoj, disfunkcionalnoj osobi, ali osobi koja ima moć i koja predstavlja najveći nivo u društvenoj hijerarhiji. Domaćinski je možda loš čovjek, glup, bezobziran, groteskan, ali sve to ne mijenja jednu činjenicu – on je gospodin generalni. Njegova riječ je zakon i on ima pravo da se ponaša kako god želi i mogućnost da razgovara kako želi. On svoju društvenu moć može koristiti u bilo koje svrhe pa tako može i vladati diskursom kao moćniji sagovornik.

„Tko bi mogao tom primitivnom ćoravcu objasniti da je ordiniran zločinac i ubojica, ne zato što je ubio, što je zaklao, što je raskrvario ona četiri – kako on kaže – 'bijesna psa',

nego zato što to večeras priča kao svoju hvalevrijednu pustolovinu iz godine osamdesete kad je on, kao prorok i dalekovidan političar, već prije osamnaest godina znao i predvidio kojim će se zapravo pravcem razvijati evropska politika“ (Krlježa, 2005: 26).

U prethodnom odlomku vidjeli smo kojom količinom moći raspolaže Domaćinski. Jasno nam je stavljeno do znanja da on smije i može pričati šta želi. Čin prepričavanja tog događaja je vrlo neumjesan, ali pošto je u pitanju Domaćinski, njemu se sve prašta. Neko drugi na njegovom mjestu bio bi najstrašnije osuđen, ali šta god on rekao ili uradio, „gospoda cilindraši“ moraju klimati svojim glavama u znak odobrenja. On je nadmoćan u odnosu na njih i on ima pravo da priča šta god on želi. Njemu njegova pozicija daje moć, a oni koji žele biti u njegovoj milosti, moraju mu se dodvoriti i bezuvjetno stati uz njega ili će završiti kao doktor.

„Kod stola, spuštene glave, s desnom rukom na dršku brušene čaše, u mislima, potpuno miran, bez ikakvog prizvuka razdraženosti, u svom vlastitom intimnom razgovoru, više za sebe, ja sam izgovorio tiho, kao duhom odustno, da je 'sve to kriminalno, krvavo, moralno bolesno'“ (Krlježa, 2005, 28).

Samo jedna misao i jedna rečenica izgovorena u pogrešno vrijeme, na pogrešnom mjestu, može promijeniti tok našeg života. Takva situacija desila se i doktoru. Ako se malo pažljivije osvrnemo na prethodni citat, uvidjet ćemo da ključne riječi nisu „sve je to kriminalno, krvavo, moralno bolesno“, već „više za sebe, ja sam izgovorio tiho, kao duhom odsutno“. Doktor je bio svjestan da će izgovaranje takvih riječi na sav glas izazvati burne reakcije od strane Domaćinskog i ostalih zvanica. On nije bio dovoljno hrabar da ustane i glasno izgovori ono što misli o tom činu. Svoje mišljenje je iznio sam za sebe, a ne za njih. Svjestan je doktor svoje pozicije, kao što je svjestan i pozicije koju ima Domaćinski. U životu moć nikada nemaju oni koji su subordinirani, uvijek je imaju oni koji su dominantni i zbog toga doktor nema pravo iznošenja svog mišljenja na sav glas, ali Domaćinski ima pravo da se hvali svojim gnusnim djelom. On ima pravo da odgovori doktoru kako želi, bez imalo ustručavanja, a tome svjedoči i naredni primjer.

“Kako moralno bolesno? Kakav kriminal? Što je tu krvavo?”

Pa to što vi to nama pričate, što se hvalite kako ste ustrijelili četiri čovjeka. Ustrijeliti čovjeka to može svatko ako se nađe u takvoj prilici. Ali hvaliti se umorstvom mogu samo kriminalno raspoloženi pojedinci. To sam mislio da je moralno nezdrava pojava.

Znači, dakle, vi odobravate onu provalu? E, ako je tako, onda žalim što nisam ustrijelio i vas kao petoga“ (Krlježa, 2005: 29)!

Društveni status podrazumijeva društvenu moć, a društvena moć podrazumijeva i posjedovanje moći dirkursa. U ovom dijalogu vidimo verlabni okršaj Domaćinskog i doktora i sasvim je jasno ko se nalazi u kojoj poziciji. Domaćinski zbog svoje pozicije ima tu moć da kaže bilo šta i da zato ne odgovara. S druge strane, doktorova jedna pogrešna riječ mogla bi ga koštati svega što ima. Sam način nečijeg pristupa i način na koji razgovara s nama, može nas uputiti na to šta slijedi nakon toga. Domaćinski je opušten, ne vidi ništa loše u svojim postupcima i tvrdi da bi ponovio isti postupak, odnosno, da bi ubio i doktora. Koliko god doktor bio važna i utjecajna ličnost, jer je pripadnik tzv. „cilindraške skupine“, Domaćinski je važniji i utjecajniji od njega. Iz tog razloga niko mu se ne suprostavlja i niko ne staje u doktorovu odbranu. Uvijek je onaj ko ima moć u prilici da zahtijeva i to ćemo vidjeti u narednom primjeru.

„ (...) ja sam čuo promuklu basinu Domaćinskog koji bezuslovno i imperativno traži od mene da povučem svoju riječ, da mu dam zadovoljštinu i da se ispričam jer da će me inače ustrijeliti kao psa“ (Krlježa, 2005:31)!

U ovom citatu vidimo upotrebu moći u svrhu potčinjavanja. Domaćinki traži izvinjenje od čovjeka koji je, iskreno, razumno i moralno, imenovao njegovo djelo kriminalnim i bolesnim. S druge strane, doktor nema pravo da traži izvinjenje za prijetnje smrću koje su mu upućene, a i kad bi ih zatražio, naišao bi na još veći otpor. Moć je u rukama pravедnika izuzetno dobra, ali je u rukama nepravednih izuzetno loša, a to je slučaj u ovom romanu. Nažalost, moć je data onima koji je ne koriste za dobrobiti, već je koriste za vlastite interese i sprovođenje vlastite sile i zato je Domaćinskom dozvoljeno sve, a doktoru nije dozvoljeno ništa. Domaćinski može ubijati, vrijeđati, prijetiti, tražiti izvinjenje, a doktor ne smije ni reći ono što misli. S druge strane, oni cilindraši koji su stali na stranu Domaćinskog, nastavljaju uživati ugled gospode i davati savjete doktoru.

„No, dragi doktore, nije to ništa! Izgubili ste malko živce, odmorit ćete se negdje u inostranstvu, sve će se to dobro svršiti!

Gdje sam ja izgubio živce? Kada? Gdje ću se ja odmoriti u inostranstvu? Zašto? Zato što sam rekao jednom Domaćinskom da je kriminalan tip? Pa on jeste stvarno kriminalan tip!

Oprostite, to je, poslije onog što se dogodilo, doista moje uvjerenje!

E pa nemojte tako, molim vas, gospodine doktore! Vi ipak malko pretjerujete! Ne mogu se davati takve važne izjave samo tako. Generalizacija je uvijek opsana“ (Krlježa, 2005: 42-43)!

Ono što je karakteristično za ovaj dijalog između doktora i jednog od „cilindraša“, kojima je do jučer i sam pripadao, jeste upotreba epiteta „malko“. U obraćanju doktoru, njegov sagovornik u dva navrata koristi ovaj epitet kako bi ublažio svoju izjavu. U ovakvim slučajevima „funkcija eufemizama je 'zamagljivanje' surove stvarnosti, kojem ljudi načelno pribjegavaju“ (Šehović, 2012:142). Iako ovdje nije upotrijebljena druga riječ, sama upotreba epiteta „malko“ dovoljna je da se uoči pribjegavnje eufemizaciji. Doktor nije „izgubio živce“ i „ne pretjeruje“, on je „malko izgubio živce“ i „malko pretjeruje“. Eufemizacija je jedan od najčešćih procesa semantike moćnih i to vidimo u ovom primjeru.

Eufemizacija se često minifestuje i kroz upotrebu pokaznih zamjenica.

„To nije istina, to Domaćinski vama nije nikada izjavio! To je jedna od vaših svjesnih neistina! To spada u zaračani krug vaše fantazije, upao mi je u riječ doktor Hugo Hugo, poprilično uzrujano.

„Čest razlog za eufemizaciju pojmova jeste pravno nedopušten i moralno diskutabilan karakter izvršenih aktivnosti“ (Šehović, 2012: 141). Hugo Hugo postupak Domaćinskog eufemizira zamjenicom „to“, nikada ne izgovarajući taj postupak.

Način na koji govorimo o nekom ili epitet koji mu pripisujemo govori o nečijoj poziciji.

„Ustao sam i otvorio vrata u pokrajnu sobu (blagovaonicu) da donesem žigice, a na vratima, zatečena mojom brzom i iznenadnom kretnjom, stajala je mnogopoštovana gospođa Agneza, moja draga žena“ (Krlježa, 2005:43).

Na osnovu ovog opisa možemo zaključiti da Agneza uživa ugled u društvu. Ona je ta „mnogopoštovana“ gospođa. Prije nego i dođe do razgovora s njom, mi već imamo predstavu o tome da je ona pripadnica visokog soja koji joj daje određenu moć.

Kada je riječ o ženama i o moći koja se veže za njih, uglavnom vrijedi pravilo da se ženski govor definira kao „govor osoba bez pristupa moći“, zbog čega on „postaje simbolički izraz distance od moći ili manjka interesa za moć“ (Lakoff, 1990: 206, prema Šehović, 2012: 142). Ipak, to ne mora uvijek biti slučaj. Već smo vidjeli u prethodnom citatu da Agneza uživa veliko poštovanje u društvu i sasvim je prirodno da ona može tražiti bilo šta i da smije reći sve što što želi.

„Naslonjena o kredencu, zaplakana, sa zgužvanim rupčićem među prstima, stajala je gospođa Agneza.

(...)

Njen uvod je bio melodramski: da sam upropastio našu sreću, budućnost naše djece, ukratko, sve što je zapravo predstavljalo svrhu njenog života. Ona ovako dalje više ne može, niti može, niti hoće. Aut-aut“ (Krlježa, 2005: 61)!

Agneza nije osjećala nikakvu potrebu za ublažavanjem priče, a još manje za uljepšavanjem onog što će izreći. Kao što i sam doktor navodi, kratko i jasno je rekla kako se osjeća i šta želi. Nije se ustručavala da iskaže svoje mišljenje, niti da sakrije svoje osjećaje. Ona ne samo da ne može, nego ni ne želi da ostane u braku. Ona ima mogućnost da bira, a budući da zna da se doktoru ne piše dobro u sporu s Domaćinskim, ona bira da spasi sebe. Zbog svog društvenog položaja Agneza može tražiti bilo šta. S druge strane, doktor je na korak da izgubi i ono malo ugleda koji mu je preostao nakon svađe s Domaćinskim, što će se na kraju i desiti.

Još jedan važan ženski lik u romanu je lik Jadvige Jasenske, doktorove družice s kojom je boravio u hotelu „Evropa“. Kako doktor doživljava Jadvigu i kako je opisuje, vidjet ćemo u narednom odlomku.

„Jadviga Jasenska je žene izvanredno dobro poznavala, i, što je za ženu zapravo rijetka pojava i neobično svojstvo: Jadviga Jasenska, u sebi intimno, stidjela se što je žena. Možda je glavna tajna njenog uspjeha i njenog šarma i bila uslovljena tim bizarnim osjećajem vlastite ništavnosti. Ona se podastirala svojim prijateljima kao sag; ona se

davala s tihim i nenamještenim osjećajem krivnje, a ako je to eventualno i bio samo trik, bio je izvanredno mudro odabran, mora se priznati. Jadviga Jasenska nije spadala među žene koje se lagano zaboravljaju“ (Krlježa, 2005: 75).

Iako Jadviga Jasenska nije spadala u krug žena u koji je spadala Agneza, ona je posjedovala određenu moć. Ponekad društveni sastus ili ekonomska moć nisu presudni u tome da li će neko biti nadmoćan u odnosu na nekog drugog. Jadviga Jasenska nije nimala ništa od toga. Ona je doktoru bila poznata kao njegova klijentica od prije par godina u jednom sudskom sporu, a sada kao društvena dama za inostrane goste koji odsjedaju u hotelu „Evropa“. Ipak, njeno životno iskustvo, kao i veliki broj brakova koje je imala iza sebe, pomogli su joj u tome da stekne određenu moć kada je riječ o muško-ženskim odnosima. Žene je poznavala jako dobro i znala je procijeniti njihove postupke, a među muškarcima je važila za *femme fatale*², čime je osiguravala sebi poziciju moćnog sudionika u bilo kojoj vrsti odnosa. Ipak, vraćajući se u prošlost Jadvige Jasenske, uviđamo da je njeno iskustvo stečeno na teži način.

„ (...) i kada su ostali na minutu sami u crvenom salonu, Benjamin je jednom poprilično odlučnom kretnjom pokušao da je uštine za lijevo stegno pod suknjom iznad podvezice, ali mu se zaprijetila da će alarmirati ukućane, i on se povukao. Onda je jednim upravo živinskim skokom bio kod prozora, pograbio krletku s kanarincem i bacio je u vrt. Slušala su gospoda moralisti tu ispovijed male djevojčice na policiji i nitko joj nije vjerovao ni jedne riječi. Jedan sa zlatnim naočarima zapovjedio joj je da ode u pokrajnu sobu i da se tamo svuče gola. Pretražili su je i našli da je netaknuta i tako su je pustili kući. Zgaženu, silovanu, popljuvanu“ (Krlježa, 2005, 78).

Kao sedamnaestogodišnjakinja, Jadviga Jasenska susrela se s mnoštvom udaraca koji su je, na kraju krajeva, formirali u ličnost kakva je postala. Bila je žrtva seksualnog uznemiravanja i bila je lišena vjerovanja. Na najbrutalniji način zgažen je nečiji integritet, ženstvenost i ljudskost. Jadviga je bila žrtva seksualnog uznemiravanja i pravosudnog sistema. Samo zato što je izgledala kao „netaknuta“, neko ko je imao institucionalnu moć u svojim rukama, odlučio je da nije žrtva seksualnog maltretiranja. Bez ikakve istrage, bez ikavog medicinskog pregleda, ona je „netaknuta“ i to je dovoljno da bude vraćena

² *femme fatale* (izg. fem fatal) zavodljiva, privlačna i misteriozna žena koja zavodi muškarce po svom izboru i dovodi ih u opasne, čak smrtonosne situacije.

kući, kao da se nikada ništa nije desilo. To se odrazilo i na daljni tok njenog života. Nakon toliko godina, ona nosi etiketu družice za elitu i boravi u hotelu. Bez obzira na to što je Jadviga možda puno bolja osoba od nekih drugih žena, njena društvena pozicija određuje količinu poštovanja koja će joj biti iskazana.

„I sada: što je poštenije? Zaraditi narukvicu, vilu, kola, konje, posluđu, lađe, ljetnikovce, nakit, vrijednosne papire i postati otmjenom građankom ili ne zaraditi ništa?

Ona nije zaradila nikakve vile, zato je smatraju lakom robom, a da sjedi u svojoj vlastitoj vili, bila bi otmjena gospođa! Ne, nema nitko stvarnog, jakog, istinskog, junačkog uvjerenja u životu. Nema karaktera“ (Krlježa, 2005, 79-80).

Doktor nam ovdje govori o nekim ključnim stvarima koje vrše utjecaj na nečiji život. Ako uporedimo Agnezu i Jadvigu, vidjet ćemo da je među njima razlika ogromna. Iako je Agneza, koja vara svog muža, osoba koja se pokazala kao (ne)supruga i zatražila rastavu braka onda kada je doktoru njena podrška bila najpotrebnija, ona je velika i ugledna gospođa. S druge strane, Jadviga je neko ko je u doktorov život ušao u njegovom najvećem životnom raskoraku i bila je uz njega u nekim od njegovih najtežih životnih trenutaka, a ipak važi za lahku ženu i moralno dno. Zašto? Zato što ne sjedi u vili, nema nakit, posluđu i sve ostale materijalnosti koje su pokazatelj nečije vrijednosti. Moć u društvu nema nikakve veze s osobnošću, ona uvijek ima veze s ugledom, položajem i materijalnim stvarima i zato Jadvigu bje glas loše žene, a Agnezu glas velike i poštovane gospođe. Ta ista gospođa služila se najprljavijim trikovima kako bi što prije dobila rastavu braka. Ta ista gospođa poslala je lažnu policiju doktoru kako bi na sudu priložila dokaz o prevari. Ta ista gospođa je prva zatražila razvod braka.

Zanimljiv je odlomak u kome se opisuje dolazak policije u hotel. Razgovor koji se odvija između policije i doktora je interesantan zbog toga što vidimo promjenu pozicija u govoru.

„Molim, izvolite! Što želite?

Što radite, jeste li poludjeli, zapitao me je nečiji glas iz polumračnog, slaborasvijetljenog hodnika.

Spavam kao hotelski gost u svojoj postelji. Griješim bludno, ako nemate ništa protiv toga. A vi, tko ste vi, ako smijem pitati?

Mi smo od čudoredne policije.

A, tako? Drago mi je! Izvolite ući“ (Krlježa, 2005: 82)!

Iako je doktor na početku držao određeni gard prema nenajavljenoj posjeti, na kraju je iskazao poštovanje. Koliko god ta posjeta bila neukusna, doktor u podsvijesti zna kako treba da se ponaša prema predstavnicima vlasti. U skladu sa svojom i njihovom pozicijom, povukao se i odlučio da iskaže poštovanje, ali ono što će uslijediti poslije je čisti primjer promjene pozicija u diskursu.

„A vi, tko ste vi? Gdje vam je legitimacija?

Legitimacije nosi moj kolega!

Tako, vaš kolega? A gdje je taj vaš kolega? Kako je nestao? Bilo bi logično da je ostao ovdje, ako želi kontorlirati kako se spava po hotelima!

Otišao je po stražu da vas uhapsi!

Tako onda čekajte da se obučem! Ako je do hapšenja, da budem uhapšen s podvezicama i s papillonom!

Dok smo se obukli, nigdje više nije bilo nikoga. Nestali su. Alarmirao sam poslugu: nitko nije imao pojma ni o kakvoj čudorednoj policiji. Radilo se o mistifikaciji. Kako se poslije u toku brakorazvodne parnice s gospođom Agnezom pokazalo, bio je to najvulgarniji trik njenog advokata, gospodina Huga Huga“ (Krlježa, 2005: 82-83).

Ovdje je evidentna promjena pozicija u diskursu. Onog trenutaka kada je doktor osjetio da je u pitanju potencijalna prevara, ponovo je odlučio da zauzme gard prema neočekivanoj posjeti. Direktna moć, koju je „policija“ imala nad doktorom, nestala je onog trenutka kada je trebala da se iskaže simbolička moć. Simbolička moć uvijek ima veze s onom što vidimo. Kada vidimo na nekom bijeli mantil, svi znamo i vjerujemo da je doktor, kada na nekom vidimo togu, odmah pomislimo da je riječ o sudiji, kada na nekom vidimo uniformu ili legitimaciju, odmah znamo da je policija. Upravo to ovdje nedostaje. Ta policija koja je došla na vrata hotelske sobe nije bila uniformirana, niti je imala potrebnu legitimaciju, stoga je normalano i korektno što je doktor posumnjao da je u pitanju prevara. Onog trenutka kada je doktor pomislio da je možda žrtva prevare, osjetio je i dovoljno slobode da ponovo počne upotrebljavati svoj sarkazam i izjavljuje da želi biti

uhapšen „s podvezicama i s papillonom“. Na neki način, on već počinje ismijavati čovjeka koji se predstavio kao policajac i pokazuje da se pozicija govornika koji posjeduje moć promijenila. Moć je nepredvidiva i nikada ne znamo u kojem trenutku ćemo je posjedovati, a u kojem nećemo.

Riječima uvijek možemo nekome ili nečemu pripisati neograničenu moć, a u ovom romanu moć je pripisana Domaćinskom i od strane samog doktora.

„Ja dakako ne mogu dokazati da je Domaćinski doista imao namjeru da me ustrijeli, ja ne mogu dokazati da je doista izvukao revolver, ja uopće ne mogu ništa dokazati u vezi s Domaćinskim jer Domaćinski nije čovjek, to nije pojedinac, to nije određeno lice, to je pojam, to je slika, to je jedno čitavo stanje uslovljeno društvenim prilikama i odnosima, pa kakvoga smisla ima pravdati se s topovima, s arsenalima, s parobrodima, s dimnjacima, s patentčavlima i plehnatim noćnim loncima koji se eksportiraju u Perziju“ (Krlježa, 2005: 104).

Doktor je svjestan toga da protiv Domaćinskog ne može. Na sudu, nakon izlaganja odbrane advokata Huga Huga, on je mogao reći samo jedno – apsolutno nema potrebe da se brani. Predstavljanje Domaćinskog od strane Huga Huga dovelo je do toga da i sam doktor prihvati činjenicu da je nemoguće boriti se i dokazati nevinost. Domaćinski je puno više od pojedinca, puno više od jednog bogataša i pripadnika elitnog društva. Domaćinski je pravac, stil života, neko ko je uvijek iznad drugih i neko protiv koga je besmisleno boriti se i tražiti pravdu. U ovom romanu pravde nema, pravda je Domaćinski i ono što on kaže je sveta riječ. Svaka bitka protiv njega je unaprijed izgubljena bitka i toga je doktor svjestan. Zakon bi trebao biti isti za sve, ali nikada nije tako. Prema zakonu, ubistvo bi se trebalo tretirati kao zločin, ali u ovom slučaju taj zakon ne važi. U ovom slučaju zločin poprima drugu dimanziju i postaje herojsko djelo. Da je neko drugi na mjestu Domaćinskog, bio bi najstrašnije osuđen za svoje djelo, ali pošto je u pitanju „stil života“, onda je to regularno. Ne postoji apsolutno ništa na ovom svijetu što bi Domaćinskog moglo koštati slobode, ugleda i života. Njegova moć je tolika da njemu apsolutno nisu potrebne nikakve činjenice ni argumenti da bi pobjedio.

„Argumentacija je oblikovanje teksta, kojim se pridobiva razumski. Snaga argumenata u pridobivanju ne leži u snazi istine koju oni iznose nego u uvjerenju slušatelja da bi

izneseno moglo biti istinito. Retorika općenito ne traga za istinom nego za prihvaćanjem onoga što govornik zastupa“ (Škarić, 2011: 13).

Hugo Hugo se ne poziva na sam čin ubistva četvorice ljudi niti na povlačenje revolvera, on jednostavno priča ko je i šta je Domaćinski. U njegovom izlaganju Domaćinski je predstavljen kao anđeo, moralna gromada, najpošteniji čovjek koji korača zemljom i zbog toga mu nisu potrebni argumenti odbrane. Nije čak potrebno znati ni da li je sve izrečeno istina, ni da li je Domaćinski uistinu onakav kakvim ga je Hugo Hugo predstavio, dovoljno je samo da bude ubjedljiv u svom izlaganju i istina je na njegovoj strani.

„Jezik odražava sve društvene promjene i stanja, pa se tako jedan društveni fenomen (moć i uticaj vladajućih krugova u sferi politike, državne administracije i ekonomije, jednom riječju – uticaj birokratije) ispoljio, pored ostalog, i u stvaranju posebnog tipa jezika“ (Šipka, 2005: 128). Taj posebni tip jezika imamo priliku vidjeti u razgovoru između sudije i doktora.

„Nemojte vi tu ništa moliti, što vi tu izvoljevate 'moliti', ovo je Sud gospodine doktore! Na sudu se ne spava.

(...)

Dobro, gospodine doktore! Ja vas ne razumijem! Imate li vi, možda, namjeru da se iz ove čitave afere izvučete po liniji svoje neubrojivosti? Želite li možda da po § 253 krivičnog postupka pozovem psihijatra“ (Krlježa, 2005: 107-108)?

Pod pravom koje je Sud, kao inistitucija, dao Atili Rugvayu, on može zahtijevati od doktora bilo šta. Naravno, bilo je apsolutno neprimjereno to što je doktor zaspao za vrijeme suđenja, ali s druge strane, ni postupci sudije nisu ispravni. Korektno je bilo probuditi doktora i upozoriti ga na njegovo ponašanje, ali aludiranje na psihološko oboljenje i pozivanje psihijatra sasvim je nepotrebno. Ovdje sudija koristi svoju institucionalnu moć koja mu je data i na veoma kvaran način pokušava ocrniti doktora pred porotom i svim prisutnim u sudnici. Još jednom smo u prilici da vidimo kako i na koji način funkcionira moć u rukama onih koji je posjeduju. Za sudiju nije važno ništa osim da ismije doktora. S druge strane, doktor nije u poziciji da uradi bilo šta osim da postupi po nalogu sudije. On nema moć, on samo ima mogućnost da ispoštuje tuđu moć koja direktno utječe na njega.

Ponekad se u nama javi neočekivana želja da reagujemo na nešto, čak i onda kada znamo da nećemo postići puno toga. Tu situaciju imamo i u ovom romanu.

„Stvarno, do tog momenta, doista nisam imao savršeno nikakve namjere da govorim. Da nije predsjedavao taj antipatični Atila plemeniti Rugvay, više je nego vjerovatno da bih ja bio ostao kod svoje prve odluke: da ne odgovorim ni riječi, da uzmem osudu na znanje, da se zadovoljim izrečenom kaznom bez ikakvih protesta, ukratko: da odigram pasivnu ulogu glupana koji priznaje, ne osjećajući se unatoč svome priznanju krivim, ali 'da, svakako, ali, i tako dalje – ipak' – pristaje na sve.

(...)

Taj Atila Arpadov, koga sam, nema tome ni pola godine, odbio kao prosca svoje najstarije djevojčice Agneze, taj plemeniti gospodin uznemirio me je, priznajem, svojom pristrasnošću već prvog momenta, tek što se pojavio za katedrom“ (Krleža, 2005: 108).

Doktor u svom izlaganju ističe da nikada nije imao namjere da se brani, ali je želju za tim probudilo sudijino ponašanje. Doktor je znao da ono što će reći neće značiti mnogo, ali je odlučio da progovori, jer je želja za tim bila veća od odluke da jednostavno prihvati krivicu. O želji u diskursu, na jedan specifičan način, govorio je Foucault.

„Želja kaže: Htjela bih da ne moram sama ulaziti u taj opasni poredak diskursa: htjela bih da nemam posla s njegovom oštrinom i odlučnošću; željela bih da je svuda oko mene kao tiha, duboka beskrajno otvorena prozirnost gdje bi drugi odgovarali na moje očekivanje i odakle bi, jedna za drugom, proizilazile istine; preostalo bi mi jedino da mu se prepustim, da me on nosi kao sretnu lutalicu. A institucija odgovara: Ne moraš se bojati početka; mi smo tu da ti pokažemo da je diskurs u poretku zakona, da se već odavno bdije nad njegovim očitovanjem; da mu je udaljeno mjesto koje ga poštuje, ali i razoružava; i da moć, koju katkad možeš steći, dobija upravo od nas i samo od nas“ (Foucault, 1994: 116).

Iz ovog objašnjenja vidimo da sama želja ne bi željela da bude dio diskursa, ali svjesna je da je to nemoguće. S druge strane, institucija je tu da joj objasni da ona, svakako, nema moć da se izdigne iznad zakona. Čak i kada želja dobije moć, za to je zaslužna institucija. Toga je svjestan i doktor, ali ipak ne želi da ostane dužan sam sebi i svojoj želji – ona je bila jača od svega. Također, u samom citatu već vidimo i naslućujemo doktorovu nemoćnost. Kada govori o Atili Rugvayu, on kaže da ga je i njegova sama pojava

uznemirila. U ovom primjeru, bez obzira na svoju nemoć, doktor odlučuje da preuzme kontrolu nad sudskim sporom i da se brani. Prema mišljenju Foucaulta, moć jedino može doći od nas samih. Moć u diskursu ne postoji dok je mi sami ne izgovorimo i ne odlučimo da je upotrijebimo i na taj način pokažemo koliko smo moćni u odnosu na nekog drugog.

„Pitam vas jeste li razumjeli optužbu?

Jesam!

Priznajte li da ste krivi?

Priznajem da sam tako govorio kao što je u tužbi navedeno i kao što je to gospodin doktor Hugo više-manje lijepo i razgovijetno citirao, ali se ne osjećam krivim!

Dakle, što je sada? Hoćete li odgovoriti? Da ili ne?

Da i ne! Ili: ni da, ni ne“ (Krleža, 2005: 110)!

Manipulacija je često i efikasno sredstvo kojem pribjegavaju vješti govornici, a ovdje se njome koristi doktor. On ne daje jasne i konkretne odgovore koji se očekuju od njega, njegovi odgovori su dvosmisleni. Priznaje svoje postupke, ali se ne osjeća krivim. On je uradio nešto, ali i nije. U ovom slučaju nastupa igra riječi. Ne dati konkretan odgovor koji svi žele čuti, za doktora znači preuzimanje kontrole nad diskursom. Riječi mu pomažu da ostane što duže u igri, makar samo toliko dugo dok ne kaže sve što želi. Ova situacija nas dovodi do toga da se zapitamo koliko su riječi važne. U ovom jednom kratkom dijalogu vidimo koliko je važna uloga riječi – šta, kada i kako govorimo.

„Velike stvari zahtijevaju da se o njima šuti, ili govori veličajno: veličajno, to znači s nevinošću, - cinično“ (Nietzsche, 2006: 1). Na taj način doktor govori o pravdi i poredi je s osakaćenim kipom koji se nalazi u sudnici.

„U desnom kutu dvorane, na ogromnom ormaru, zaista kao invalid bez jedne ruke, s mačem u drugoj ruci, stajao je sadreni odljev Pravde, skinut po svoj prilici s timpanona u vestibulu gdje je nad glavnim ulaznim stubištem ostalo još nekoliko takvih simboličnih kipova kakvi stoje kao dekorativan ukras na ulazima velikih, reprezentativnih javnih zgrada. Ta Slijepa Pravda, u svom bogatom nabranom peplonu, taj sakati torzo klasične boginje koja drži u ruci vertikalni oštrobridi rimski mač (a nema vage jer su joj otkinuli desnicu s vagom), ta žalosna ličnost na ormaru prašnjava, prljava, zaboravljena, stavljena

*ad acta*³ – na ormar za spise isto tako stavljenje *ad acta* – prikazala mi se u tom čitavom svom slikovitom značenju neizbježnoga sudbenog poslovanja u fatalnom zapravo smjeru: *ad acta*. Osude se izriču danas u toj istoj sobi po zakonima te sedrene bebe koja gluhonijemo šuti u sumraku na starinskom ormaru i u ime koje traži doktor Hugo Hugo, na primjer, da se pokorim pravorijeku te eventualne osude, iako iza te sedrene bebe nema u čitavom našem vakumu savršeno ničega: dva-tri plehnata noćna lonca s reljefno utisnutim žigom fabrike „Domaćinski D. D.“, dva-tri mrtvaca u vinogradu pod brajdom, a ta Pravda na ormaru nema desne ruke, pak ne može prema tome ni odvagnuti što je zapravo uvreda a šta retorzija, što revolver a što tabakera“ (Krlježa, 2005: 118-119).

Doktor je svjestan svoje pozicije, a svjestan je i situacije u kojoj se našao. Pravda, koja bi trebala biti na strani onih koji čine ispravne stvari, je osakaćena i zato ne može pravedno presuditi. Osakaćeni kip koji se nalazi u kutu dvorane najbolji je simbol toga kakva pravda vlada unutar društva. Pravdu ima onaj ko ima poziciju, ima je onaj ko novac, ima je onaj ko ima „ime“, ima je onaj ko uživa poštovanje, ali i strahopoštovanje. Taj osakaćeni kip nema desnu ruku u kojoj se, po pravilu, nalazi vaga, a znamo da je vaga simbol pravde. Dakle, pravda je u izostatku, a doktor je, bez obzira na to što ima pravo, osuđen na propast. S druge strane, Domaćinski je uvrijeđena strana koja nije počinila ništa loše. Na ovaj način, kroz opis osakaćenog kipa, doktor nam slikovito prikazuje na koji način funkcionira pravda po kojoj se njemu sudi. Tu nema ničega što bi se moglo nazvati pravdom. Pravda postoji samo za one koji su moćni, a za one druge ne zna. Pravda ne sudi, ne vaga, ona samo bezuvjetno stoji uz one koji su dovoljno moćni da je kupe, a Domaćinski to jeste.

Način na koji postupamo i kako se ponašamo u određenoj situaciji može reći u kakvoj poziciji se nalazimo. Riječi su itekako bitne, ali nisu jedini pokazatelj naše pozicije. Ponekad način našeg ponašanja može reći više od samih riječi.

„To je perfidna i suluda laž, uzrujao se gospodin doktor Hugo Hugo.

(...)

³ *ad acta* [~ a:'kta] (lat.: među spise), kratica a. a., oznaka na spisima (obično nakon rješenja) da se pohrane u arhivu. Staviti *ad acta*, odložiti ili napustiti nešto kao dovršeno ili nevažno.

To su sve najobičniji, najprozirniji fiškalski provincijalni trikovi, vikao je doktor Hugo Hugo neobično uzbuđen, gestikulirajući uzrujano pred zelenim suknom visokoga foruma“ (Krlježa, 2005: 124)!

Osobe koje imaju kontrolu nad diskursom djeluju smireno i njihovo izlaganje je tečno i tačno. One mogu da upravljaju svojim govorom, dikcijom, tonalitetom i gestikulacijom. U ovom citatu vidimo da doktor Hugo Hugo gubi svoju nadmoć. Doktor je uspio da izazove negativnu reakciju svog protivnika. On je pokazao svoju nesigurnost samim tim što je uzrujano odreagovao na doktorove riječi. Kada neko govori samouvjereno, kao što je to uradio doktor, možemo mu pripisati moć, jer on u tom trenutku može preuzeti kontrolu nad kompletnim dijalogom i može dovesti u pitanje nečije riječi i djela. Prema reakciji doktora Huga Huga vidimo da je i on svjestan toga da gubi moć u diskursu, njegova gestikulacija to pokazuje i zato upućuje zahtjev Slavnom Sudu za odgodom suđenja.

Već smo spominjali da društvena, politička i ekonomska moć utječe i na moć unutar diskursa. Također, možemo reći i da postoji moć koja je uvjetovana raspolaganjem informacija. Takvu situaciju vidjet ćemo u narednom odlomku.

„Među nama, ali strogo diskretno! Doktore, ja znam čovjeka koji je ministru Krobotinu dao onu fotografiju dokumenata od sarajevske policije! Autentične fotografije stoje Vam na usluzi. Molim vas da me ne shvatite krivo! Ja ne posređujem, ja Vas samo upozoravam iz čistog dobromamjernog prijateljstva, jer napokon u tim vašim bitkama, kako vidimo, puca se iz monografija, to je, bogami, teško topništvo, a mali kakav dokumentić u tijem zavrzlamama neće biti na odmet.

(...)

Hvala, mene ta stvar više ne zanima. To je za mene skinuto s dnevnog reda.

Doktore, radi se o jednoj smiješnoj svoti: čovjek traži pet hiljada. Za vas je to stvar od goleme važnosti! Možda sudbonosna! Vi ste se upustili u borbu s krokodilima! Pazite dobro! Radi se o malenkosti!

Hvala vam!

Necete doista?

Ne, hvala“ (Krleža, 2005: 206-207)!

Ovaj razgovor između doktora i Dizdara-Barjaktarevića primjer je informacijske moći. Naime, Dizdar-Bajraktarević poznaje čovjeka koji ima određene dokaze koji bi doktoru pomogli u sporu s Domaćinskim. Taj čovjek ima dokaze i moć ucjene koju prenosi preko Dizdara. Dizdar-Bajraktarević traži novac od doktora za dokaze koje mu može dati. On je u takvom položaju da može tražiti bilo šta, bilo koju svotu novca ili uslugu. S druge strane, doktor može da pristane na sve uvjete koji su mu postavljeni ili da odbije ponudu, što je i učinio. Osobe koje mnogo znaju, uvijek će biti u dominantnijem položaju u odnosu na one osobe koje ne znaju i ne raspolažu određenim informacijama. Te osobe uvijek mogu upravljati diskursom, koristiti se manipulacijom, tražiti određene usluge i na taj način iskazati svoju moć u odnosu na svog sagovornika. Iako doktor ne pristaje na „otkup“ dokaza, evidentno je da se našao u nezavidnom položaju. Njegova situacija je jasna. On je ucijenjena osoba koja može ili isplatiti ucjenu ili je ne prihvatiti, iako zna da će to ići na njegovu štetu.

Ljudska sudbina po mnogo čemu zavisi od samih nas. Pred kraj romana i sam doktor govori o svojoj sudbini, o onome što ga je zadesilo i zbog čega ga je zadesilo, on objašnjava svoj položaj, svoju sudbinu i nemoć.

„Ja sam, vidite, zgažen. Zašto? Zato jer sam se usudio usprotiviti ljudskoj gluposti, tako je govorio doktor Ljudevit Katančić, pušeci cigaretu na svojoj slamnjači i odbijajući debele dimove mirno i potpuno hladnokrvno, kao da govori u trećem licu. – Dao sam se zgaziti od glupana jer sam i sam glupan, eto to je formula mog brodoloma u dvije riječi! Da se nisam dao zgaziti, nego da sam pravodobno gazio druge oko sebe, bio bih danas ugledno i poštovano građansko lice“ (Krleža, 2005: 239-240)!

Doktor je svjestan svoje situacije i svoje sudbine. Da je podlegao pritisku i da je radio onako kako su drugi željeli, vjerovatno ne bi bio onakav kakav je sada – zgažen. U životu uvijek možemo birati stranu, ali moramo biti svjesni posljedica koje donosi bilo koja strana za koju se odlučimo. Doktor je izabrao stranu istine, stranu pravde, ali pravde nema tamo gdje moć imaju nepravedni, a to je slučaj u ovom romanu. Ovaj roman je prikaz jedne borbe za istinu i pravdu, ali je ta borba bila uzaludna. Kako to i sam doktor kaže, ovo je priča njegovog „brodoloma“.

Govorni činovi u funkciji iskazivanja moći

Pragmatika je usko povezana s moći i diskursom. Iako se tradicionalnoj pragmatici zamjeralo izolirano proučavanje individualnih govornih činova, danas se diskurs u potpunosti uključuje u pragmatička istraživanja.

Govorne činove svakako treba izdvojiti kao jednu od relevantnih maksima za odnos moći i diskursa. Analizu diskursa i moći, kao i samu vezu među njima, bilo bi teško opaziti bez poznavanja govornih činova i zato ćemo navesti podjelu istih na određene kategorije.

1. „asertivi – tvrđenja, izvještaji i sl., gdje je važna istinitost (npr. Zemlja je okrugla, Inspektor je došao);
2. direktivi – uputstva, naredbe i sl., kojima se postiže određeni učinak (npr. Uzimajte ovaj lijek tri puta dnevno, Zatvori vrata!);
3. komisivi – obećanja, prijetnje i sl., sa obavezujućom snagom u budućnosti (npr. Obećavam da ću se javiti čim stignem, Bit ćeš kažnjen ako to još jednom učiniš);
4. ekspresivi – izvinjenja, zahvaljivanje, čestitke i sl., sa ukazivanjem na psihološka stanja govornika (npr. Iskreno žalim zbog toga, Od srca Vam zahvaljujem);
5. deklarativi – iskazi koji izazivaju trenutnu promjenu nekog stanja stvari (npr. Otpušteni ste s posla)“ (Bugarski 1996: 224).

Iako Bugarski u svojoj knjizi navodi pet kategorija govornih činova, treba naglasiti da nisu svi u vezi sa „odnosima moći i socijalne distance među učesnicima verbalne interakcije“ (Šehović, 2012:150). Tu se izdvajaju tri vrste govornih činova, a to su: komisivi, direktivi i ekspresivi.

Komisivi

U komisive spadaju govorni činovi kojima se iskazuju obećanja i prijetnje. Komisivima govornik često ukazuje na „činjenicu da će on/ona – ili neko, odnosno nešto – izazvati sankcije protiv adresata ukoliko on/ona ne učini A“ (Ibdem, prema Šehović, 2012:148). Ovakvo iskazivanje često se koristi u funkciji iskazivanja društvene moći. Prijetnje su

sastavni dio ovog romana, a u narednom primjeru vidjet ćemo kako i na koji način se prijeti doktoru.

„ (...) ja sam čuo promuklu basinu Domaćinskog koji bezuslovno i imperativno traži od mene da povučem svoju riječ, da mu dam zadovoljštinu i da se ispričam jer da će me inače ustrijeliti kao psa“ (Krlježa, 2005:31)!

Ovo je primjer direktne prijetnje. Kada nekom otvoreno prijetimo, kao što to radi Domaćinski, mi pokazujemo namjeru da nekom ili nečemu nanese zlo. Prijetnja se često koristi i kao određeni oblik prinude da neko uradi ono što mi želimo, a Domaćinski želi izvinjenje. Ono što je najvažnije jeste njegova mogućnost iskazivanja prijetnje. Naime, „prijetnje nisu dostupne svim učesnicima u određenoj govornoj situaciji“ i stoga „jasno označavaju društvene odnose“ (Short, 1996: 163, prema Šehović, 2012:149). Domaćinski ima veću društvenu moć nego doktor, stoga ima i mogućnost da mu prijeti. Ovim primjerom imamo jasno iskazan uzrok i posljedicu. Ukoliko doktor ne povuče svoju riječ i ne uputi izvinjenje Domaćinskom, on će ga ubiti kao bijesnog psa.

Sličnu situaciju imamo i u obraćanju sudije doktoru, to ćemo vidjeti u narednom primjeru.

„Upozoravam vas ponovo da se vladate pristojno, jer ću biti prisiljen da Vas discipliniram! Jeste li me razumjeli? Imate riječ! Molim“ (Krlježa, 2005: 110)!

Doktor je, i u ovoj situaciji, u podređenom položaju, a njegov sagovornik u nadređenom. Ponovo je doktor osoba kojoj se prijeti. Ovaj put mu prijeti sudija koji ima institucionalnu moć i tu moć koristi.

Svaki put kada bi doktor rekao nešto što nije išlo u prilog sudiji, koji je bio na strani Domaćinskog, bio je izložen pritisku i prijetnjama.

Svaka prijetnja u ovom romanu je jasna. Uvijek znamo ko je upućuje i kome se upućuje.

Direktivi

Direktivima se smatraju upustva i naredbe koje izričemo kada želimo postići određeni učinak. U nastavku ćemo vidjeti na koji način su izricane molbe i naredbe u romanu Miroslava Krlježe.

„Pardon! Oprosti! Nemamo žigica! Molim te da nam donesu žigice... i malo konjaka“ (Krleža, 2005: 53)!

„Molba je govorni čin koji se, kada je realiziran u imperativu ublažen glagolom molim, najčešće (nap. A. Š.) preobražava u učtivi zahtjev“ (Lakoff, 1990: 31, prema Šehović, 2012: 156). Međutim, u prirodi zahtjeva je da se njime uvijek nešto nameće sagovorniku i zato se koristi glagol *moliti*. On ublažava nametanje volje kojim se traži odgovor.

Direktno izricanje molbe nije društveno preferirano. Uzrok tome je što se govornik dovodi u podređeni položaj naspram svog sagovornika. U ovom slučaju, doktor se doveo u podređeni položaj u odnosu na svoju suprugu. Svoj položaj je dodatno ugrozio izricanjem riječi *Pardon* i *Oprosti*. Direktnim izricanjem molbe govornik se može dovesti u situaciju i da molba bude odbijana, stoga se rijetko koristi direktno izricanje molbe, a sve češće su u upotrebi indirektna izricanja istih. U narednom citatu ćemo vidjeti indirektno izricanje molbe.

„Pardon, gospodine ministre, možda je moje pitanje indiskretno, ali me u ovome momentu zanima: hoćete li vi preuzeti pravno zastupanje Domaćinskoga u ovoj stvari?

(...)

Ne, ni u kome slučaju. Koliko je meni poznato, tužbu će potpisati doktor Hugo“ (Krleža, 2005: 54).

Doktor sam naglašava da je njegovo pitanje indiskretno, ali on u tom momentu ne pronalazi bolji način za postavljenjem istog ili jednostavno ne želi da ga pronađe. Budući da su ministar i on dugogodišnji prijatelji, doktor ne vidi potrebu za dodatnom učtivošću pri izricanju svoje molbe. Izrečenoj molbi se može udovoljiti, ali se može i odbiti (direktno ili indirektno). U ovom slučaju, ministar udovoljava doktorovoj molbi i daje mu direktni odgovor na njegovo postavljeno pitanje.

Sličnu situaciju imamo i u narednom primjeru, ali razlika je u odnosu govornika.

„Hoćete li odgovoriti na govor zastupnika privatnog tužitelja? Pitam vas posljednji put! Sa mnom nećete zbijati nikakve šale, to vas molim da uvažite! Izvolite ustati kada razgovarate sa mnom! Kh-h“ (Krleža, 2005: 107-108)!

Iako je ovaj primjer sličan prethodnom, postoji jedna bitna razlika – položaj govornika u njemu. Sudija je predstavnik vlasti, predstavnik tzv. pravde, stoga on ima moć da se obraća kako želi i da traži šta želi. On traži odgovor i traži ga *posljednji put*, što dodatno implicira na njegovu moć. Čak i onda kada *moli* za uvažavanje i poštovanje, on je nadmoćniji u odnosu na svog sagovornika i to se očituje iz njegovih prethodno izgovorenih rečenica. Dakle, onaj ko moli za nešto, ne mora biti nužno u podređenom položaju i to vidimo kroz ovaj primjer. Svaka upotreba glagola *moliti* nije direktni pokazatelj nečijeg podređenog položaja, nekada je njegova upotreba samo navika u govoru.

U direktive, pored molbi, spadaju i naredbe. „One se u teoriji učitivosti, smatraju činovima koji ugrožavaju negativno lice adresata“ (Brown – Levinson, 1987: 66, prema Šehović, 2012: 162) i najlakše su za prepoznati. Naredbe se izriču imperativom i on se smatra najsnažnijim sredstvom za njihovo direktno izricanje. U nastavku ćemo kroz primjere Krležinog romana vidjeti funkciju izricanja naredbi.

„Budite kod kuće, dakle, dragi doktore, u dvanaest i pet, evo mene kod vas“ (Krleža, 2005: 49)!

U ovom primjeru ministar izriče direktnu naredbu doktoru. On mu naređuje kada i u koliko treba biti kući. Naredbe uvijek izriče onaj govornik koji ima veću moć, takav slučaj je i ovdje. Ministar, kao moćniji govornik, naređuje doktoru da bude kući u određeno vrijeme – ono koje njemu odgovara. Prema tome možemo zaključiti da on ne ostavlja nikakav prostor za kompromis. On traži i očekuje od doktora da se prilagodi bez ikakve druge mogućnosti odgovora.

Ekonomska, društvena, socijalna ili bilo koja druga vrsta institucionalne moći često nam daje nadmoć u odnosu na osobe koje istu ne posjeduju.

„Tko je?“

Policija!

Kakva policija?

U ime zakona, policija. Otvorite“ (Krleža, 2005: 81)!

U ovom primjeru odnos moći je uobičajan. Policija je predstavnik vlasti, a doktor je građanin koji mora surađivati s predstavnicima vlasti. Njegovo odbijanje ili nesurađivanje s policijom bilo bi loše po njega. On je dužan, kao građanin i kao civil, da otvori vrata svoje sobe i da ispuni ono što predstavnik vlasti traži od njega.

Po istom principu se odvija i izricanje naredbi od strane sudije doktoru, kao i svim prisutnim u sali.

„Ustanite, jer imate odgovarati stojeći! Jeste li me razumjeli? Upozoravam vas da ne smijete nepristojnim vladanjem kvariti rasprave! Jeste li me razumjeli“ (Krleža, 2005: 109-110)?

(...)

„Ne objašnjavajte se s publikom! To nije vaša stvar“ (Krleža, 2005: 117)!

(...)

„Zabranjujem vam dalje taj ton, jeste li me razumjeli“ (Krleža, 2005: 117)?

(...)

„Marš van! Bacite ga napolje“ (Krleža, 2005: 123)!

Ovdje imamo izricanje naredbi od strane osobe koja ima institucionalnu moć. Vlast će svoju moć uvijek predstavljati u hiporeboliziranom obliku, gnusno i nemilosrdno, a to vidimo u navedenim primjerima. Sudija, kao predstavnik pravde i moći, u bilo kojem trenutku i bilo kome može izreći bilo kakvu naredbu. U više navrata je izdao naredbu doktoru, kao i zabranu. U posljednjem primjeru izdao je naredbu kojom izbacuje čovjeka iz sudnice. Ova, veoma gruba forma ophođenja, uvijek je karakteristična za izrazito nadređene govornike, a sudija to jeste. Upotreba ovakvih i sličnih izraza „tipična je za situacijski nadmoćne govornike u određenim društvenim okruženjima: kasarnama, zatvorima, sudnicama, učionicama i sl. – prvenstveno iz razloga što su to okruženja sa jasno diferenciranim hijerarhijskim ulogama po kriteriju moći, a u takvim kontekstima veću moć ima onaj kome se pripisuje autoritet, bez obzira na to da li ga on stvarno posjeduje ili ne“ (Šehović, 2012: 164-165). Sudija je nadmoćniji u odnosu na doktora, Peru Krnetu i svakog čovjeka u sudnici, on je predstavnik vlasti i zastupnik pravde, iako je on sve suprotnog od onoga što predstavlja. Njegova naređenja se moraju izvršavati bez

pogovora. Izricanje naredbi, zabrana i prijetnji u ovom romanu je uvijek jasno. Uvijek tačno znamo ko kome izriče naredbu i ko kome prijeti. U skladu s tim, uvijek znamo i ko je nadmoćniji govornik.

Ekspresivi

U ekspresive ubrajamo: izvinjena, zahvale, čestitke i sl. s ukazivanjem na psihološko stanje govornika. S druge strane, „iako je to vrlo heterogena grupa činova, zbog čega neki autori pribjegavaju pomalo oštroj prosudbi da je to 'etiketa za grupu ostataka“ (Ivetić, 1995: 45, prema Šehović, 2012: 165). Ekspresive možemo podijeliti na dvije vrste:

- ekspresivi s pozitivnim stavom prema sagovorniku ili njegovom činu,
- ekspresivi s negativnim stavom prema sagovorniku ili njegovom činu.

Druga grupa ekspresiva je brojnija, s obzirom na to da su i pejorativi brojniji od hipokoristika. U ekspresive s negativnim stavom spadaju: prekoravanja, psovke, vrijeđanja i sl., a u nastavku ćemo navesti primjere ekspresiva s negativnim stavom u romanu „Na rubu pameti“.

„Kod stola, spuštene glave, s desnom rukom na dršku brušene čaše, u mislima, potpuno miran, bez ikakvog prizvuka razdraženosti, u svom vlastitom unutarnjem razgovoru, više za sebe, ja sam izgovorio tiho, kao duhom odsutno, da je 'sve to kriminalno, krvavo, moralno bolesno“ (Krlježa, 2005: 28).

Iako i sam doktor navodni kako su njegove misli i izgovorene riječi bile više za njega samog nego za javnost, to ne isključuje negativne ekspresive koje je pripisao Domaćinskom i njegovom djelu. Doktor ima negativan stav prema činu generalnog direktora, on osuđuje njegov postupak i naziva ga kriminalnim i bolesnim. U praksi je česta situacija u kojoj moćniji govornik prekorava, ali je vrlo rijetka situacija u kojoj podređeni govornik prekorava moćnijeg govornika, zato je ovaj primjer veoma interesantan.

Uvreda na račun ličnosti također spada u ekspresive s negativnim stavom. U razgovoru između doktora i Von Petreticha, bivšeg konjaničkog oficira, dolazi upravo do izricanja uvreda.

„A mene vi ne biste počastili dvobojem? Molim vas, a zašto?

To bi mi bilo ispod časti! Takvi slaboumnici kao što ste vi zaslužuju samo korbač za pse. Vi ste se diskvalificirali za svaku zadovoljštinu! Vi ste komunar,, (Krleža, 2005: 46)!

„Vrijeđanje se, u teoriji učtivosti, ubraja u govorne činove koji, negativnom procjenom nekog aspekta pozitivnog lica adresata, to lice ugrožavaju“ (Brown – Levinson, 1987: 66, prema Šehović, 2012: 170)! Uvredama se najčešće opisuje nečiji fizički izgled ili karakter, stoga su pejorativi najčešće u ulozi tih uvreda. U ovom primjeru Von Petretich vrijeđa doktora govoreći mu da je slaboumnik. On se smatra nadmoćnijim u odnosu na doktora u razgovoru i životu. Za njega bi pozivanje doktora na dvoboj bilo ispod časti, jer je, prema njegovom mišljenju, doktor mentalno zaostala osoba. Iako „vrijeđanju načelno pribjegavaju formalno moćniji govornici, čija se moć temelji na bogatstvu, društvenom statusu ili nekom drugom društveno prihvaćenom kriteriju, njime se, s druge strane, objektivno priznaje stvarna nemoć govornika koji pribjegava takvom vidu izražavanja, koje je proskribirano normama učtivosti“ (Šehović, 2012:170). Von Petretichove uvrede su plod njegove nemoći ili želje za dobijanjem moći. On želi da bude bitan, ali ne zna kako to da ostvari i zato pribjegava najogavnijem načinu – uzdizanje sebe na osnovu uvrede drugog.

Psovanje je također jedan od načina izricanja ekspresiva s negativnim stavom. Takvim načinom izražavanja koristi se sudija Atila Rugvay pri izbacivanju Pere Krnete iz sudnice:

„Pa kažem, ja sam, gospodine predsjedniče, Pero Krneta, znam ja Domaćinskog, dobro kaže onaj ondje: lopov je to i trebalo bi ga u bojbok!

Marš van! Bacite ga napolje“ (Krleža, 2005: 123)!

U ovom odlomku Pero Krneta na račun Domaćinskog izriče pejorativ kojim ga deklarira kao lopova, ali s druge strane, puno agresivniji postupak je odgovor sudije Atila Rugvaya na Perinu opasku – on se koristi psovanjem. „Psovanje je govorni čin koji direktnije od vrijeđanja izriče negativne emocije prema sagovorniku“ (Šehović, 2012: 173). Sudija ne izriče nijednu uvredu koja se direktno odnosi na Peru Krnetu, ali svoju nadmoć iskazuje psovkom koja je ujedno i naredba. „Psovke, kojima se ovaj govorni čin ostvaruje, smatraju se, kao i zahtjevi ili naredbe, te prijetnje, jednom od malobrojnih 'otvoreno izazovnih jezičkih formi'“ (Stević, 1997: 163, prema Šehović, 2012: 173). Dodatna

uvredljivost ovoj psovcu jeste naredna rečenica koja započinje glagolom *baciti*. Njime se implicira na bezvrijednost čovjeka koji treba biti odstranjen iz sudnice. Peru ne treba izvesti napolje, niti treba napustiti sudnicu, on se treba baciti. Ovakvim riječima sudija potvrđuje svoju nadmoć i antipatiju prema Peri Krneti. On je u službi Domaćinskog i svako ko se protivi njegovom liku i djelu u sudnici, predstavlja prijetnju koja treba biti odstranjena. Pero Krneta je takva prijetnja i zato biva izbačen iz sudnice i to ne kao čovjek već kao otpad.

Zaključak

Jezik je glavni i osnovni sprovodnik moći. Upotreba jezika dovodi do pojave diskursa, a diskurs je glavni faktor iskazivanja moći. Kroz mnoštvo primjera u ovom radu mogli smo vidjeti na koji način se iskazuje moć putem diskursa. Iako su ovi primjeri uočeni u književnom djelu, do sličnih situacija dolazimo i u svakodnevnom životu. Uvijek možemo osjetiti ko je nadmoćniji sagovornik u razgovoru i uvijek možemo prepoznati subordiniranog sagovornika. U romanu „Na rubu pameti“ Miroslava Krležje mnoštvo je primjera u kojima vidimo kako i na koji način funkcionira iskazivanje moći. Svaka radnja, svaki razgovor, svaka replika imala je svoj tok govorne moći. Ne postoji nijedna situacija u kojoj se ne može procijeniti ko je nadmoćniji sagovornik. Ta moć nekada je uvjetovana ekonomskim, društvenim, političkim ili nekim drugim položajem i zato uvijek postoji onaj govornik koji vodi i onaj govornik koji je vođen. Riječi su moćno sredstvo, a doktor, glavni bezimni junak ovog romana, osjetio je to na svojoj koži. Od samog početka romana i njegove rečenice da je „sve to kriminalno, krvavo, moralno bolesno“ (Krležja: 2005: 28), pa do rečenice „dao sam se zgaziti od glupana jer sam i sam glupan, eto to je formula mog brodoloma u dvije riječi“ (Krležja, 2005: 239), riječi su odigrale veliku i važnu ulogu u doktorovom životu. Vratit ćemo se na osnovne pojmove: moć i diskurs. Moć se definira kao sposobnost čovjeka ili institucije da svojim pravilima, ponašanjem, govorom i odlukama utječe na život i ponašanje drugih ljudi, grupa i društva općenito. Oni svojim odlukama sprovode, kontroliraju i određuju stavove većine ljudi. Kada je riječ o moći, uvijek su uključene najmanje dvije osobe, a „moć nije recipročna u smislu da obje osobe mogu imati moć u istoj oblasti ponašanja“ (Brown – Gilmen, 1990: 255, prema Šehović, 2012: 129). Nejednaka moć učesnika verbalne komunikacije najčešće proizlazi iz nejednakog statusa. Diskurs je jezička dimanzija koja predstavlja različite aspekte društvenog života. On označava pisanu i usmenu komunikaciju. S diskursom se srećemo u svakodnevnoj komunikaciji, ali nikada se nećemo sresti s diskursom u kojem se ne iskazuje moć. Diskurs ne može funkcionirati bez moći. Kroz mnogo primjera u ovom radu mogli smo vidjeti po kojem se principu ukrštavaju moć i diskurs. Malo onih situacija u kojima su govornici ravnopravni. Moć se, u ovom romanu, iskazuje isključivo i jedino putem diskursa. Ono što je veoma zanimljivo jeste i princip po kojem funkcionira moć. Vidjeli smo da nemaju uvijek isti govornici moć. Nekada moć ima jedan govornik, a

nekada drugi. Također smo mogli vidjeti kako se situacija u toku jednog razgovora mijenja i kako podređeni govornik postaje nadređen i obrnuto. Pozicija govornika može se promijeniti u djeliću sekunde i u tome leži moć riječi i jezika. Jezik se najčešće definira kao sistem znakova koji služi za komunikaciju, a „u svakom komunikacijskom događaju, pa tako i u svakom govornom događaju, koji je komunikacijski događaj par excellence, pošiljalac (eminent, adresant) šalje poruku primaocu (recipijentu, adresatu) o određenom predmetu (referentu), koji Jakobson naziva kontekstom“ (Katnić-Bakaršić 1999: 1). Iz ovoga možemo zaključiti da svaka komunikacija mora imati minimalno dva aktivna učesnika, ali njihov položaj unutar te komunikacije nikada neće biti isti. To se jasno oslikava i kroz primjere koje smo naveli u radu. Prateći doktora, kao glavnog lika romana, čiji je život glavna okosnica ove priče, vidjet ćemo da njegovo ponašanje, način govora i pristupa prema određenoj osobi s kojom vodi razgovor nikada nije isti. S različitim osobama vodi razgovor na različit način, u zavisnosti od toga da li je neko nadmoćniji u odnosu na njega prema nekim elementima (društveni položaj, ekonomska moć i sl.) ili je on nadmoćniji u odnosu na svog sagovornika. U prirodi je da nadređen bude onaj govornik od kojeg se traži nešto, dok je onaj koji traži podređen. Međutim, ovo pravilo ne mora uvijek važiti. Postoje i one situacije u kojima je ovakvo funkcioniranje moći recipročno, mada su veoma rijetke. Kako smo već prije naveli, moć se u ovom djelu iskazuje putem diskursa i zato je veoma interesantno baviti se diskursom moći. Jezik je svuda oko nas, svakodnevno ga upotrebljavamo u našoj komunikaciji s drugima, a isto tako uvijek neko od nas ima veću moć u određenoj situaciji. Diskurs i moć mnogo više povezani nego što se čini na prvi pogled. Sama činjenica da smo u svakodnevnom životu izloženi komunikaciji s ljudima, implicira na to da smo izloženi i upotrebi diskursa i moći. Nijedna vrsta diskursa nije imuna na moć i svaka upotreba jezika podrazumijeva i upotrebu moći, bilo da se ona izražava svjesno ili nesvjesno. U nekim od navedenih primjera mogli smo vidjeti kako na početku razgovora jedan sagovornik ima moć i on je upravlja razgovorom, ali se u trenutku situacija promijeni i tada komunikacijom upravlja drugi sagovornik, onaj koji je bio u podređenom položaju – bez moći. To nas upućuje na to da su moć i diskurs promjenjive varijable koje utječu jedna na drugu i na taj način čine komunikaciju. Kroz pet poglavlja vidjeli smo različite načine funkcioniranja diskursa i moći. Iako su neki primjeri možda slični, kada se uđe u detaljnu analizu, vidimo da među njima postoje neke razlike. Ne postoji jedna identična situacija, jedan identičan razgovor,

niti jedan identičan iskaz moći. Svaki razgovor je priča za sebe i shodno tome, tako treba biti i tretiran. Svaki dan komuniciramo, svaki dan s nekim razgovaramo i svaki dan koristimo moć ili je neko koristi nad nama. Nekada smo svjesni upotrebe moći, a nekada nismo, jer ona nije uvijek jasna i precizna. Ipak, trebamo biti svjesni da je ona uvijek tu, čak i onda kada nismo svjesni njene prisutnosti. Moć je svuda oko nas, baš kao i vazduh koji udišemo.

Literatura

1. Bugarski, Ranko (1996): *Uvod u opštu lingvistiku*, Čigoja štampa, Beograd.
2. Džadžić, Petar (1973): *Kritike i ogledi*, Srpska književna zadruga, Beograd.
3. Fairclough, Norman (2001): *Language and power*, Harlow, Longman.
4. Foucault, Michel (1994): *Znanje i moć*, Globus, Zagreb.
5. Glovacki-Bernardi, Zrinjka (2001): *Uvod u lingvistiku*, Školska knjiga, Zagreb.
6. Katnić-Bakaršić, Marina (2012): *Između diskursa moći i moći diskursa*, Naklada Zoro, Zagreb.
7. Katnić-Bakaršić, Marina (2001): *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo.
8. Katnić-Bakaršić, Marina (1999): *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Mađarska.
9. Lešić, Zdenko (2006): *Suvremena tumačenja književnosti i književno kritičko naslijeđe XX stoljeća*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
10. Mils, Charles Wright (1966): *Znanje i moć*, „Vuk Karadžić“, Beograd.
11. Nemeč, Krešimir (2000): *Mogućnosti tumačenja*, Hrvatska sveučilišna naklada Zagreb.
12. Lewicki, Roj J.; Saunders, David M., Barry, Bruce (2009): *Pregovaranje*, Mate Zagreb.
13. Nietzsche, Friedrich (2006): *Volja za moć: Slučaj Wagner* (preveo s njemačkoga Ante Stamać), Naklada Ljevak, Zagreb.
14. Šehović, Amela (2012): *Jezik u bosanskohercegovačkim dramama (sociolingvistički pristup)*, Institut za jezik, Sarajevo.
15. Šicel, Miroslav (1997): *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb.
16. Škiljan, Dubravko (1980): *Pogled u lingvistiku*, Školska knjiga, Zagreb.
17. Vasić, Smiljka (1991): *Veština govorenja (vežbe i tekstovi za decu i odrasle)*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.

Online literatura

1. Galić B. (2002): Moć i rod; Revija za sociologiju, No 3-4; 225- 238, dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/40903>

2. Koprek Ivan (1995): Moć moći, Obnovljiv život, 69.-78, dostupno na:
<file:///C:/Users/DC/Downloads/20060515122218.pdf>
3. Podboj, M. (2011) Manipulacija u političkom diskursu – kritički pristup, u:
Hrvatistika, br 5, str. 123–134, dostupno na:
[http://www.ffos.unios.hr/download/5%20Hrvatistika - Zbornik br. 5 -
_21.12.2011..pdf](http://www.ffos.unios.hr/download/5%20Hrvatistika%20-%20Zbornik%20br.%205%20-%2021.12.2011..pdf)